

Nr 1–2 2018

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 1–2 2018 Årg. 39

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Susanne Haugen

Biträdande redaktörer: Daniel Andersson, Robert Eckeryd och Stina Karlgren.

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Heidi Hansson, Svenbjörn Kilander, Hervor Sjödin, Peter Sköld och Hans Lindblad.

Manuskript till *Oknytt*, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda sänds till adressen: Susanne Haugen, Laxögern 62, 907 88 TÄFTEÅ eller susanne.haugen@umu.se

Adressändringar och bokbeställningar sänds till:
Carina Strömberg, Frösövägen 55, 832 44 FRÖSÖN eller
carina.stromberg@vilhelmina.ac

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften 200 kronor till sällskapets Plusgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 2 000 kronor. Medlemmarna erhåller bl.a. tidskriften *Oknytt* som utkommer två gånger per år.

Omslagsbilden:

Astrid Stenmark fotograferad i Jörn omkring 1945. Foto i privat ägo. Fotograf okänd.

Tryckt av Arkitektkopia, Umeå 2018.

ISSN 0349-1706

Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2018.

Innehåll

ROBERT ECKERYD: Den mystiska sågverksbranden i Gunnismark år 1893	1
LAGE ERIKSSON: Frida och Artur – ett "epikuriskt" och hemligt par	15
BJÖRN LUNDQVIST: <i>Balkesliden</i> och andra namn på <i>Balkes-</i> i Nordmalings socken	25
MARCUS BRÄNNSTRÖM: "De är märkvärdiga, de här sångerna". Astrid Stenmark – en nordvästerbottnisk traditionsbärare	40
ULF LUNDSTRÖM: Drängsmarksåsen – en gammal led för färder mellan lappmarken och Bottenvikskusten	58
SIV REHN: När dödgravaren fann ett dödat barn	63
RECENSIONER	75
RÄTTELSE	82
VERKSAMHETSBERÄTTELSE	84
KALLELSE TILL ÅRSMÖTE	87
MEDARBETARE I DETTA NUMMER	89

ROBERT ECKERYD

Den mystiska sågverksbranden i Gunnismark år 1893

En natt i november 1893 förstördes en vattensåg i Gunnismark 2,5 mil nordost om Umeå i en brand. I en tidningsartikel kort efter branden konstaterades att den "otwifelaktigt [synes] vara anlagd", vilket bl.a. fotspår i snön tydde på.¹ Denna artikel, som inleds med en kort bakgrund om sågverket, behandlar huvudsakligen efterspelet till branden och den utredning om misstänkt mordbrand som följde.

Sågen anlades år 1885 som en kommersiell vattensåg (exportsåg) av en handelsman i Sävar kyrkby vid Jonas Anton Jonsson (f. 1855). Det var en ramsåg, dvs. sågbladet var fäst i en ram som drevs med hjälp av en rem kopplad till vattenhjulet.² Sågen och den mindre fastighet i Gunnismark som avstyckades och inköptes för ändamålet fick namnet *Gunnisfors*.³ Fastigheten låg vid en holme i en sidofåra av Sävarån vid den fors som på 1900-talet fick namnet *Anders-Jonsforsen*. Platsen ligger ungefär en mil uppströms från kyrkbyn.

¹ "Gunnismarkssågens brand", i *Umebladet* 13/11 1893.

² <<http://runeberg.org/nfch/0028.html>>.

³ Landsarkivet i Härnösand (HLA), Umeå tingslags häradsrätts arkiv, AIIa:53 (lagfartsprotokoll §77, 22/12 1883).

Av kyrkböckerna framgår att åtminstone ett par sågverksarbetare med familjer flyttade till Gunnismark under åren 1884–1886, vilket uppenbarligen hade ett samband med sågens tillkomst. Gunnismark var i övrigt en utpräglad bondby.⁴ Virket som sågades kom enligt uppgift till största delen till Gunnisfors såg genom flottning efter Sävarån, som bedrevs ända från Lossmenträsket i Skellefteå kommun där ån rinner upp.⁵ Såghuset var 6 meter högt, ungefär 24 meter långt och 7 meter brett. I anläggningen ingick dessutom två dammbyggnader, en bro över Sävarån, en timmergallringsbom, en sågstuga, en smedja med tillhörande kolhus och en övernattningsstuga för kolarna.⁶ Redan år 1887 gjorde emellertid Jonas Anton Jonsson konkurs. Det medförde ekonomiska bekymmer även för fyra bönder i Sävar som gått i borgen för honom.⁷ De blev nämligen tvungna att tillsammans betala 8 500 kronor, vilket motsvarar ungefär 580 000 i dagens penningvärde.⁸ För att få någon form av valuta för pengarna ropade borgensmännen in sågverket på konkursauktionen för 3 000 kronor.

⁴ HLA, Sävar kyrkoarkiv, AI:8b (1884–1893), s. 461f. Det fanns också några personer i Gunnismark vid den aktuella tiden som enbart tituleras *arbetare*.

⁵ Sannolikt berättat av Edvin Viklund (f. 1899), Gunnismark (Folkrörelsearkivet i Umeå, Karl Fahlgrens arkiv, F:XII, handlingar rörande Sävar sn, 6. Material från studiecirkeln Sävar förr och nu) Vid timmergallringsbommen sorterade man ut de stockar som skulle sågas vid Gunnisfors från de som skulle till det Forsselliska sågverket vid Sågforsen i Sävar.

⁶ "Sågverk till salu", i *Härnösandsposten* 23/7 1887.

⁷ "Sågverk till salu", i *Härnösandsposten* 23/7 1887.

⁸ 8 500 kronor år 1893 motsvarar 583 049 kronor enligt konsumentprisindex. <www.historia.se/Jamforelsepris.htm>.

I kommande referat av vittnesmål ska vi återkomma till vad som hände med sågverket under de sex åren fram till branden.

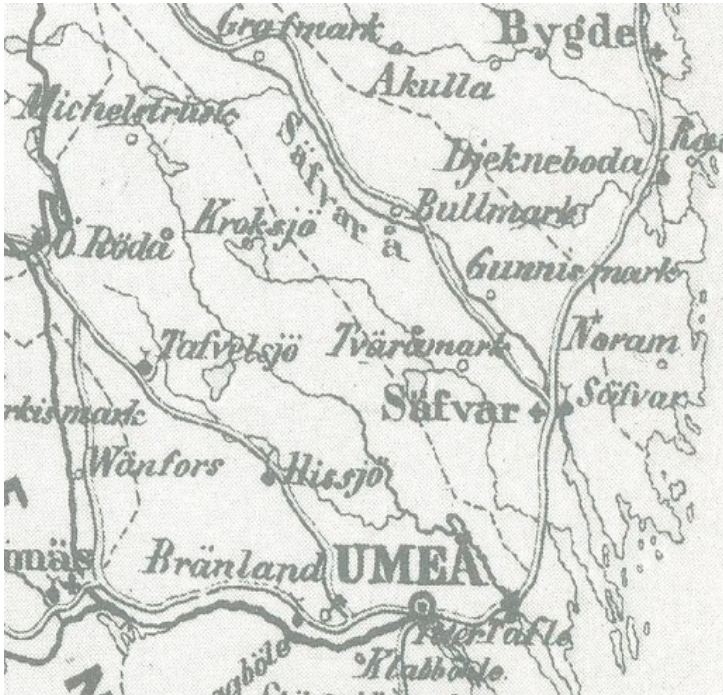

Illustration 1. Av denna delförstorade karta från 1869 framgår var Gunnis mark är beläget i förhållande till Säfvar och Umeå. Källa: Rune Bunte, Sven Gaunitz & Lars-Erik Borgegård, *Vindeln: en norrländsk kommuns ekonomiska utveckling 1800-1980: en analys av bondesamhällets ekonomiska utveckling och förvandling under 200 år*, Lund 1982, insidan av pärmen.

Branden och länsmannens utredning

Brandnatten, den 10 november 1893, märkte bondhustrun Maria Johanna Johansdotter i Gunnismark att det kom ett eldsken från Gunnisfors såg.⁹ Hon väckte sin man Jonas Olofsson, som efter att i sin tur ha väckt grannen Johan Öqvist begav sig till sågverket. Ditkommen kunde Olofsson konstatera att elden verkade ha uppstått kring sågramen på sågverksbyggnadens nedre botten. Han hämtade sågens närmaste granne, bonden Anton Viklund, men när Olofsson återvände med honom gjorde de snabbt bedömningen att elden inte gick att släcka eftersom den hade spridit sig till större delen av huset.

Som berörts drogs snabbt slutsatsen att det rörde sig om en anlagd brand. De som först kom till sågplatsen, vilket bör ha varit Olofsson, Viklund och Öqvist, hade sett färskta fotspår i snön efter en person som gått eller sprungit längs såghusets långsida. Den tidigare omnämnda tidningsartikeln uppgav även att personen antagligen tagit sig in vid ett fönster på sidan, eller "genom en öppen dörr från sågens nordöstra sida samt anlagt elden".¹⁰

Förhörd av länsman berättade Gunnismarksbonden Per Persson att han tidigt morgonen efter branden sett ett körspår på byavägen som kom från den avtagsväg som bl.a. gick till sågverket och att spåret fortsatte i riktning mot Sävar. Det hade inte funnits där vid niotiden kvällen före, när Persson kommit hem från kyrkbyn. Han uppgav också att

⁹ Landsarkivet i Härnösand (HLA), Länsmannen i Sävar distrikts arkiv, AI:1 (polisförhör 1857–1915), s. 471–482) Framställningen bygger nedan huvudsakligen på denna källa om ej annat anges.

¹⁰ "Gunnismarkssågens brand", i *Umehladet* 13/11 1893.

av byborna i närheten var det endast den ovan nämnde Jonas Olofsson som ägde en häst, och att denne varken på kvällen eller morgonen haft den ur stallet. Per Persson menade därför att "någon okänd under natten ovillkorligen måtte hafva färdats efter vägen från sågen".¹¹

Anton Viklund och hans hustru Karin berättade i förhör att det inte hade funnits några brandredskap vid sågen att släcka med och inte heller någon stege, eftersom den lagts över sidofåran av ån som spång och varit fastfrusen i sågspånshögen utanför såghuset. De båda brandsprutor (assuranssprutor) som tidigare funnits på plats hade tre av sågägarna tagit därifrån två år tidigare, eftersom de ansett att de var obrukbara. Viklund uppgav också att de fyra ägarna sällan hade varit till Gunnismark sedan de tog över sågen och att ingen tillsyn ägnats den. Fönster och dörrar hade ofta stått öppna så att vem som helst hade kunnat gå in och inventarierna hade långsamt fått förfalla. Sågen hade använts, men endast till husbehovssågning av bybor i Gunnismark och de som använt den hade efter förmåga lagat sådant som gått sönder.

Sågverket var försäkrat i Skandia och i länsmannens protokoll uppges att det varit mer till besvär och orsakat kostnader än till "något verkligt gagn" för ägarna och att branden för dem "måste anses såsom en serdeles lycklig omständighet".¹² Ägarna hade alltså inte bedrivit någon sågverksrörelse. Det står inget i de befintliga källorna om varför de inte hade anställt folk för att driva sågen, men det

¹¹ HLA, Länsmannen i Sävar distrikts arkiv, AI:1 (polisförhör 1857–1915), s. 480.

¹² Ibid, s. 476.

hade naturligtvis medfört ökade kostnader i likhet med inköp av nödvändigt virke. Som nämnts var delägarna alla hemmansägare i Sävar och länsmannen noterade att alla fyra levde på avkastningen från sina hemman och att de därigenom hade det relativt gott ställt ekonomiskt. Kanske hade de inte något egentligt intresse av sågen eller saknade den rätta kunskapen och drivkraften för att driva den. Enligt en överstruken anteckning i länsmannens förhörsprotokoll hade de gjort flera misslyckade försök att sälja den. Med tanke på att verksamheten stått stilla verkar det mycket troligt att de försökt avyttra sågen för att få igen så mycket som möjligt av sina utlägg. Att de i så fall inte hittade en köpare kan bero på att en kommersiell vattensåg knappast ansågs vara en lukrativ framtidsinvestering vid den aktuella tiden. Anledningen till det var konkurrensen från de allt fler ångsågarna längs Norrlandskusten.¹³ Ångsågarna kunde vanligen drivas betydligt fler dagar per år eftersom de inte var beroende av vattenföringen i exempelvis en å, vilken kunde vara ojämn.¹⁴ Under 1880-talet hade enligt geografen Harald Wik "sågverksdöden härjat bland vattensågarna" i Umeå tullkammardistrikt.¹⁵ Det framgår tydligt av att dess antal halverades under det årtiondet, vilket alltså var när Gunnisfors såg anlades. För att vara ett litet sågverk med en enda sågram hade Gunnisfors producerat relativt mycket virke (omkring 500 s.k. standards per

¹³ Harald Wik, *Norra Sveriges sågverksindustri från 1800-talets mitt fram till 1937*, Stockholm 1950, s. 131, 141f.

¹⁴ Wik 1950, s. 120–122.

¹⁵ *Ibid*, s. 137. Umeå tullkammardistrikt utgjordes i stora sett av de nuvarande kommunerna Umeå, Nordmaling, Bjurholm, Lycksele, Vännäs, Vindeln och Robertsfors (Wik 1950, s. 11)

år under den korta tid det varit i drift) och efter branden värderades anläggningen till att ha varit värd 11 000 riksdaler.¹⁶ För en köpare skulle alltså Gunnisfors såg ha varit en relativt stor och osäker investering. Var intentionen att sälja sågen är det därför inte förvånande att det misslyckades, och att den ännu sex år efter konkursauktionen var en betydande förlustaffär för ägarna.

Ägarna förhörs

Först att bli förhörd av de fyra ägarna var Johan Säfvenberg (1839–1904). Enligt det tidigare omnämnda vittnet Anton Viklund hade Säfvenberg flera gånger, både inför Viklund och andra, yttrat att han önskade att "hela sågen [...] måtte brinna opp".¹⁷ Säfvenberg förnekade dock det påståendet i förhöret och sa att han inte hade någon aning om hur branden uppstått. Han uppgav att han och hans söner varit hemma och tröskat dagarna före branden, och att han morgonen efter branden först besökt en granne i syfte att köpa en gris och därefter en bonde i Täfteå som han hört hade en slaktko till salu, men det hade inte blivit någon affär på endera stället. Först när han kom hem vid tretiden på eftermiddagen hade han blivit upplyst om branden av grannens

¹⁶ Kerstin Arcadius & Karl-Ivar Åsander, "Umeå", i *Västerbotten* nr 1–2/1976, s. 33; "Sågverk till salu", i *Härnösandsposten* 23/7 1887. *Standard* är ett rymdmått för trävirke. En standard motsvarar 4 672 kubikmeter bräder och 4 247 kubikmeter plank. 500 standards motsvarar således ungefär 2 300 kubikmeter bräder (<<http://runeberg.org/nfao/0028.html>>).

¹⁷ HLA, Länsmannen i Sävar distrikts arkiv, AI:1 (polisförhör 1857–1915), s. 480.

son. Hans egen fru upplyste honom om att en av de andra delägarna, som hette Erik August Vincent (1840–1915), hade varit hos dem och hämtat försäkringsbrevet. Säfvenbergs söner Ludvig och Oskar sa sig inte heller ha någon vetskap om hur branden uppstått och uppgav att de inte varit längre bort än till sin närmaste granne under de senaste dagarna.

Vincent å sin sida bekräftade att han hämtat försäkringsbrevet, men sade sig vara lika okunnig som Säfvenberg om brandorsaken. Han hade gått och lagt sig klockan halv tio kvällen före branden och fått veta nyheten av den ovan nämnde Per Persson från Gunnismark halv tio morgonen efter. Vincents hustru bekräftade vittnesmålet.

Den tredje delägaren, Edvard Jakobsson (1842–1919), lämnade en liknande berättelse som Vincent. Han sade sig morgonen efter branden ha fått höra om den av en person han träffat när han kört post till Johannisfors ungefär en halvmil från Gunnismark. Jakobssons piga Maria Matilda Sjöberg, som hade varit uppe på brandnatten och skött om ett barn, berättade i förhör att hon hört honom röra sig i sin säng som stod i samma rum som barnet var i.

Den fjärde delägaren var gästgivaren Nils August Sandbergs dödsbo. Sandberg själv hade avlidit ett par år tidigare. Hans änka Klara Josefina Andersdotter (1828–1913) var lika ovetandes om brandorsaken som alla andra vittnen i Sävar och uppgav att såväl hon själv som deras dräng och sonen Lorentz (f. 1871) varit hemma hela den aktuella veckan. Lorentz Sandberg uppgav att landshövding Jesper Crusebjörn tagit in på gästgiveriet med ett sällskap, varför det varit så ont om sängplats att han tvingats dela säng med landshövdingens betjänt och att denne därför kunde styrka

att han varit hemma nätterna före branden. Den icke namngivne betjänten förhördes dock inte så att det framgår av protokollet. Även gästgivarfamiljens piga och dräng förhördes, och uppgav också de att de varit hemma brandnatten och pigan Anna Lovisa Johansson, som haft sin sängplats i samma rum som drängen Oskar Karlsson, gav honom alibi.

Försäkringspengarna

Trots att det uppenbarligen rörde sig om en mordbrand och att det tydligt framgår av de bevarade källorna att både länsmannen och Skandias representant ansåg att motivet sannolikt var ett försäkringsbedrägeri, som en eller flera av delägarna låg bakom, kom inte polisutredningen så mycket längre än vad som här beskrivits. Saken kom aldrig att drivas till domstol. Hur gick det då med försäkringspengarna? Svaret finns i Skandias arkiv. Där finns bl.a. en akt i ärendet som innehåller ett par brev som skickades från Umeå till Skandias skaderegleringsbyrå av brandinspektören Gabriel Lindbom. I det ena brevet, daterat den 19/11 eller nio dagar efter branden, uttrycker Lindbom att änkefru Sandberg och Erik August Vincent var höjda över alla misstankar, medan däremot Edvard Jakobsson och särskilt Säfvenberg enligt "allmänna meningen anses såsom de skyldige".¹⁸ I det andra brevet, som skickades dagen efter, pekas Johan Säfvenberg ensam ut som den skyldige och där nämns även att Lindbom och länsmannen har konstaterat att en del av

¹⁸ Centrum för Näringslivshistoria (CfN), Livförsäkringsbolaget Skandia, ömsesidigt, brandskador, akt 11700 (1893), brev daterat 19/11 1893. Volymer omfattar akterna 11651–11760.

de uppgifter han lämnat var osanna. Därför skulle följande dag ett skarpare förhör hållas med honom.¹⁹ Från det förhöret finns det mig veterligen ingen bevarad dokumentation. Längst ned på sista sidan i det befintliga polisförhørsprotokollet finns dock en kort blyertsanteckning, som uppenbarligen skrivits dit i efterhand. Den gör gällande att ett ej namngivet vittne, som benämns "T", sagt att varken Säfvenberg själv eller sönerna varit "inne" när vittnet kommit hem till dem klockan 10 kvällen före branden. Sannolikt var vittnet Säfvenbergs granne fru Tjernberg, som tidigare hade hörts.²⁰ Det "T" uppgav stämmer inte med vad Säfvenbergs piga Matilda Johanna Zingmark hade berättat, som när hon förhördes påstod att Säfvenberg och sönerna sov redan klockan 9 och inte på hela natten hade lämnat rummet där hon också hade legat. Av allt att döma var det faktum att dessa uppgifter går isär det som misstänkliggjorde Säfvenberg, även om vi inte kan veta om det också fanns andra omständigheter som pekade mot honom som inte framkommer i det bevarade källmaterialet.

Försäkringsbolaget utfäste inom ett par veckor en belöning på 500 kronor till den som kunde lämna avgörande upplysningar som identifierade mordbrännaren, men något åtal väcktes alltså aldrig.²¹ Skandia kom därför att betala ut pengar till sågägarna.²² För utredningen var det ett problem att byn låg ensligt, vilket bidrog till att inga vittnen

¹⁹ CfN, Livförsäkringsbolaget Skandia, ömsesidigt, brandskador, akt 11700 (1893), brev daterat 20/11 1893.

²⁰ Fru Tjernbergs fullständiga namn var Anna Maria, f. Löfgren (1848–1921), g.m. bonden Wilhelm Tjernberg (1852–1904).

²¹ "En belöning", i *Umbladet* 23/11 1893.

²² CfN, Livförsäkringsbolaget Skandia, ömsesidigt, D3c (brandskadebok 1891–94).

fanns som sett mordbrännaren mellan Gunnismark och Sävvar.²³ Från sågen räknat var det också hundra meter till närmsta bostadshus. Den var försäkrad för 12 000 kronor och som berörts ovan värderades den i efterhand till 11 000 kronor inklusive alla inventarier och redskap. Av det ansågs värden på 850 kronor återstå, inklusive såghusets grund som värderades till 200 kronor. Det beloppet drogs av, liksom 2 500 kronor "såsom slitningspresent [...] från värdet före branden".²⁴ Kvar fanns då 7 650 kronor som betalades ut till sågägarna.²⁵

Mycket talar alltså för att branden var ett lyckat försäkringsbedrägeri genom vilket delägarna fick igen ungefär två tredjedelar av sina utlägg på sammanlagt 11 500 som de betalat i borgen och för inropandet av sågen. Det allra mesta av de 7 650 kronorna hade av allt att döma gått förlorade om sågen fått fortsätta att förfalla. Tilläggas bör att man naturligtvis inte kan utesluta att det var någon helt utomstående som på eget bevåg tänt på, men särskilt troligt verkar det inte. Gunnisfors sågverk blev för övrigt en parentes som aldrig byggdes upp igen, däremot ersattes det i viss mening när en annan privatperson omkring 1910 startade en mindre vattensåg i en annan fors i byn.

²³ CfN, Livförsäkringsbolaget Skandia, ömsesidigt, akt 11700 (1893), brev daterat 19/11 1893.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid; CfN, Livförsäkringsbolaget Skandia, ömsesidigt, D3c (brandskadebok 1891–1894).

Illustration 2. Gunnisfors sågverk existerade endast i åtta år mellan 1885 och 1893. I den sidofåra av Sävarån där det låg syns ännu tydligt timmerförstärkningen på den plats där vattenhjulet var beläget. Den är registrerad på fornminneskartan som en kulturhistorik lämning <www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html>. Foto: Robert Eckeryd 2014.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Landsarkivet i Härnösand (SVAR):

Länsmannen i Sävar distrikts arkiv, Polisförhör AI:1 (1857–1915).
Sävar kyrkoarkiv, Husförhörslängder AI:8b (1884–1893).
Umeå tingslags häradsrätts arkiv, Uppbuds- och lagfartsprotokoll
AIIa:53 (1883).

Folkrörelsearkivet i Umeå:

Karl Fahlgrens arkiv, F:XII, handlingar rörande Sävar sn, 6.
Material från studiecirkeln Sävar förr och nu.

Centrum för näringslivshistoria:

Livförsäkringsbolaget Skandia, ömsesidigt, brandskador, akt
11700 (1893).
Livförsäkringsbolaget Skandia, ömsesidigt, brandskadebok D3c
(1891–94).

Internet

<www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html>
<www.historia.se/Jamforelsepris.htm>
<<http://runeberg.org/nfao/0028.html>>
<<http://runeberg.org/nfch/0028.html>>

Muntliga källor

Karl-Ivar Åsander, Holmsund.

Litteratur

Arcadius, Kerstin & Åsander, Karl-Ivar "Umeå", i *Västerbotten* nr 1-2/1976. *Västerbotten* finns även elektroniskt tillgängligt på Västerbottens museums hemsida:

<<https://www.vbm.se/utforska/tidskriften-vasterbotten>>

Bunte, Rune, Gaunitz, Sven & Borgegård, Lars-Erik, *Vindeln: en norrländsk kommuns ekonomiska utveckling 1800-1980: en analys av bondesamhällets ekonomiska utveckling och förvandling under 200 år*, Lund 1982.

Härnösandsposten 23/7 1887, "Sågverk till salu".

Umebladet 23/11 1893, "En belöning".

Umebladet 13/11 1893, "Gunnismarkssågens brand".

Wik, Harald, *Norra Sveriges sågverksindustri från 1800-talets mitt fram till 1937*, Stockholm 1950.

LAGE ERIKSSON

Frida och Artur – ett ”epikuriskt” och hemligt kärlekspar

När något var riktigt märkvärdigt för min farbror Artur (1890–1963) beskrev han det som ”epikuriskt”¹. Och särskilt märkvärdiga, ”epikuriska”, var sakernas tillstånd för farbror Artur i samband med den fiol som fanns i vårt hem och som numera kallas *Björkåsfiole*. Men hur och varifrån hade hans märkliga benämning *epikurisk* kommit till den väglösa byn Åmträsk i Norsjö socken i Västerbottens inland? Kunde det manne ha varit den jämnåriga lärarinnan Frida (1890–1941), som överfört det ovanliga uttrycket till Artur? Och hade hon kanske också med fiolen att göra?

När jag blev äldre ville jag försöka finna svar på när och vem som kommit med fiolen. Det var min faster Agnes som berättade för mig hur den s.k. Björkåsfiole kommit till oss i Åmträsk. Och jag minns särskilt tydligt att hon enbart nämnde att det varit av största vikt att just min pappa skulle

¹ Uttrycket hör högst sannolikt samman med adjektivet *epikureisk* ’som har att göra med epikurismen’; *epikurism* ’filosofisk lära vars grundtanke är att upplevelsen av förfinade, måttfulla njutningar är livets mål’ och som i sin tur hör samman med den grekiske filosofen Epikuros (341–270 f. Kr.) lära (*Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien*, 2009). Artikeln bygger i huvudsak på muntliga berättelser av Arturs brorson Östen Eriksson och Arturs syster (artikel författarens faster) Agnes Eriksson samt Frida Björks vykort och brevkort till Artur och Agnes Eriksson samt deras mor Hulda Lindahl/Eriksson.

få fiolen därför att han var "Huldass pajken". Men Agnes nämnde inte vem som kommit med fiolen och jag kom mig inte för att fråga, eftersom min faster lät påtagligt hemlighetsfull.

Min farmor Hulda härstammade från Morken-trakten, vars namn ändrades till *Björkås* efter att författaren Torgny Lindgrens morfar hade köpt stället: "Där han, Björk på Björkås bodde", skrev Torgny Lindgren i sin bok *Minnen*. Hans morfar hade dessutom varit "oppsjongare" i kyrkan i Norsjö och därför blivit väl förtrogen med sång och musik: "Han köpte violer åt sönerna och gitarrer åt döttrarna", enligt Lindgren.

Vem kom med fiolen?

Från början tänkte jag att det var Torgny Lindgrens mormor som kommit med Björkåssiolen. Hon hade månat mest om min farmor och min pappa och kunde ha gått från Björkås efter den gamla Norsjökyrkvägen förbi Nyberg och ned till Kositräsket och slutligen förbi Hästdråptjärnen efter Felasvägen ned till Åmträsk, eller *Sikträsk*, som de gamle benämnde byn på den tiden. Men så småningom insåg jag att fiolen måste ha kommit till oss under 1930-talet, sannolikt 1933, dvs. efter det sista upprörande danstillfället på Stenabäcksbanan, året innan.

Det hade då blivit synnerligen syndigt att spela fiol och dragspel, som min pappa och John Boman hållit på med under dansbaneeländets tid, bl.a. vid dansbanan väster om Kvarnåsbyn. Min far tvingades därefter sälja sitt dragspel, vilket var villkoret för att få gifta sig med min mamma.

Till slut började jag tänka att det varit Torgny Lindgrens moster Frida Björk som kommit till oss med fiolen: "Den alltför stränga lärarinnan vars omåttliga stränghet tydligt syntes i kortlådan", enligt Lindgren. Frida hade kanske fått i uppdrag av sin mamma att ta med sig Björkåsfiole till min pappa, när hon ändå skulle åka till Åmträskhålet i sin tjänst som byskollärlarinna?

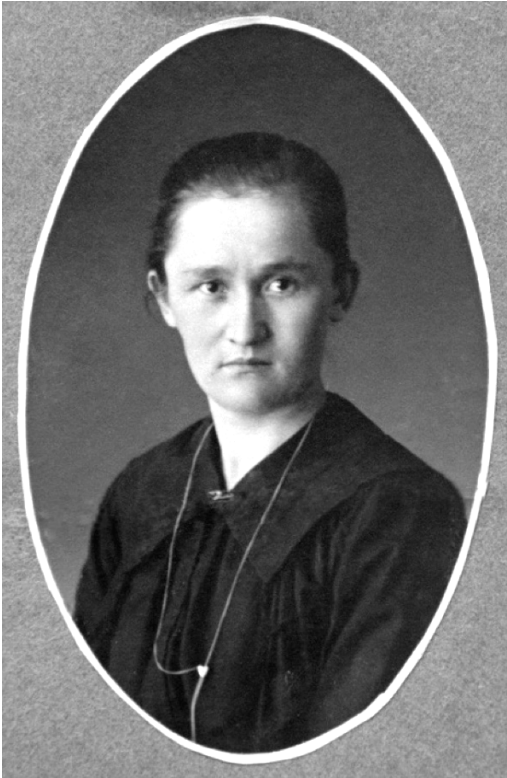

Illustration 1. Frida Björk (1890–1941) bördig från bostället Björkås två mil sydväst om Norsjö kyrkby. Foto Helmer Harnesk, Norsjö.

Min farbror Artur tyckte alltjämt att vi skulle ta väl tillvara på Björkåsfiolen: "Detta lär vara en Stradivarius", sade han. "Hä står skrivet oppa än papperslapp inni fiol'n", vidhöll Artur bestämt. "Hä jer således en epikurisk fiol", sade han, innan han började knäppa på fiolsträngarna, där vi satt på vedbänken i det sommarstädade storköket. "Spela nage oppa dragspele sä ska i kompa vä fiol'n", sade Artur när fiolen var färdigstämd.

När vi spelat schottisen *Johan på Snippen* knyckte farbror Artur på nacken och upprepade: "Hä jer än epikurisk fiol, den här." Därefter gick han ut ur storköket med fiolen, genom farstun och tillbaka till "sal'n", där han hängde upp fiolen på spiken intill salsdörren.

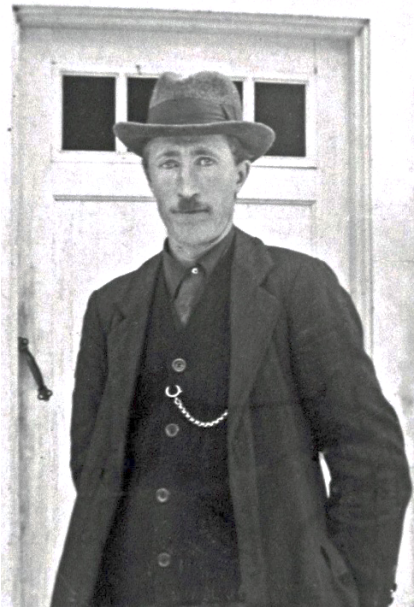

Illustration 2. Artur Eriksson (1890–1963) intill Fridas farstudörr i Granliden. Foto: Edvin Andersson.

”Skottårstösen” Frida Björk

Det fanns också fotografier av Frida hos oss i faster Agnes kortlåda. Där fanns även ett färglagt vykort till ”Herr Artur Eriksson, Åmträsk” med hälsningen ”Från en sjungande skottårstös, F B [Frida Björk].”

Illustration 3. Vykort från Frida till Artur, sannolikt under skottåret 1918.

Men det fanns endast ett fotografi med Frida och Artur tillsammans. Det låg undanstoppat i en bunt med kasserade kopior som kusinen och bygdefotografen Edvin Andersson lämnat efter sig. Han hade nog tyckt att magnesiumblitzen försett ungdomarna med spökansikten där i Lapp-Kristinas sägenomgärdade "kuslihus" i Åmnäs. I detta hus, där trakens ungdom fick dansa bäst de ville bara de satte en häsjestör mitt på köksgolvet som stöd för innertaket, som annars kunde rasa ned när dansgolvet i vindsvåningen sviktade.

Illustration 4. Ungdomar samlade till dans i Åmnäs 1918. Frida i Arturs knä under vägguret. Foto: Edvin Andersson, stående längst ut till höger i bild.

Arturs syster Agnes fanns inte med bland de nöjeslystna ungdomarna i Åmnäs. Männe driven av syskonkärlek tog lillasyster Agnes tillvara på fotografiet (illustration 1) där Frida satt i Arturs knä. Dock verkar det tydligt att det mesta

rörande Fridas och Arturs förhållande hölls hemligt, sannolikt eftersom Frida var "Lärarinnan som inte borde ha ihop det med någon karl."

När jag till sist träffade Torgny Lindgren frågade jag honom huruvida de boende i Raggsjö med omnejd kände till förhållandet mellan Frida och Artur. Svaret lød: "Alla kände till det!" Att Artur friade hos Frida varhelst hon "höll skola", var således allmänt känt. Men ändå gjorde Artur betydande ansträngningar för att värna om och beskydda sin kära skottårstös.

En vårljus lördagskväll, sannolikt i slutet av maj 1938, hade Artur rott över Åmträsket, tagit sin cykel ur cykelstallet vid Åmnässtranden och trampat iväg mot Granliden. Men när han tagit sig uppför Trollbergsbackarna och bara hade någon kilometer kvar fick han plötsligt höra ett motorljud från "Granlihället". Han stannade, tvärvände på cykeln och trampade igång sin låtsashemfärd mot Åmnäs. Medan Artur rullade utför berget kunde han höra hur en lastbil bromsade in i kurvorna och hur det dunkade från lastbilflaket av tomma trätunnor. Därmed fick han klart för sig vem som var på väg till Åmnäsbåtlaningen med tjärtunnor, nämligen brorsonen Östen Eriksson från Kvarnåsen.

När Åmnäsvägen till sist rätade ut sig nedanför Trollbergsbackarna kunde Östen köra förbi sin farbror och stanna vid en lämplig mötesplats. "Kast opp cykeln på flakan!", lär Östen ha hälsat Artur vid det tillfället. När de nåkades Åmnäs, hade Artur ingen möjlighet att återvända mot Granliden eftersom tjärtunnorna måste lastas av nere vid sjöstranden. Och när det var avklarat, var han tvungen

att ställa in sin cykel i cykelstallet intill vändplanen och låtsas gå mot den uppdragna båten för att låtsasro hemåt till Åmträsk.

Men Östen tog god tid på sig med att sitta hos sin farbror i båten och fråga om hur det gått med tjärdalsförberedelserna under vårens lopp. Också vårbruket kom på tal innan brorsonen klev upp i lastbilshytten för att ta sig hem till Kvarnåsen förbi Granliden. Först då kunde Artur åter påbörja sin nattliga friarfärd till Frida.

En "epikurisk" kärlekssaga

Det sades allmänt att Frida varit minst lika tålmodig som Artur, och förvisso var det så. Och hur kunde Artur så bestämt påstå, att Björkåsiolen var så märkvärdig att den till sist blivit *epikurisk*? Och varför var faster Agnes så förtegen om vem som kommit med fiolen till oss i Åmträsk? Ja, även om byborna i dessa trakter visste att Frida hade tagit med sig fiolen till min pappa, så skulle det hållas hemligt.

Numera tror jag mig veta att hemlighållandet handlade om att värna om en bestående och ömsesidig vänskap som sannolikt kunde benämnas med ordet *kärlek*. Den kärleken kunde nog dessutom ha förstärkts av det faktum att Frida värnade om sin Artur, trots att han var egendomslös. Det enda han ägde för egen del var hästen, seltygen, körredskapen och ett antal personliga tillhörigheter. Skogsbolaget hade köpt upp hela Åmträskskiftet, inklusive gården och jordbruksmarken när mor Hulda blivit änka vid sekelskiftet. I köpekontraktet fanns krav på arrendeavgifter och

stallplatser åt bolagets timmerkörare. Artur var då i 10-årsåldern, men med benäget bistånd av drängen Ol-Kallsa hade mor Hulda klarat familjens uppehälle fram till att Artur kvalificerat sig som hästkarl med timmerkörning vintertid åt skogsbolaget.

Frida och Arturs förhoppningar om ett eget familjeliv hade sannolikt bleknat med åren, eftersom Artur alltjämt hade sin mamma, mormor, ogifta system Agnes och en sjuklig lillebror med "äggvitan" att försörja och ta hand om. Emellertid verkade kärleken mellan Frida och Artur bestå.

När Frida till sist blev allvarligt sjuk i "kräftan" och var inlagd på sjukstugan i Norsjö sågs Artur cykla förbi Kallson-Bomans öster om Kvarnåsbyn. Sedan lär han ha ställt ifrån sig cykeln i ett björkrissnår vid "Kwammarlandet" och tagit "swartväskan" med sig in i granskogen.

När Artur kom tillbaka med väskan var han finklädad och hade finskorna på. Krimmermössan var också utbytt mot helgdagshatten och på västen hängde fickurskedjan snett ned mot västfickan.

Frida och Arturs kärlekssaga kom att bli livsvarig – och *epikurisk*.

Epilog

Innan lärarinnan Frida Björk avled år 1941, blott 50 år gammal, hade hon innehaft en lärartjänst under några år vid den gamla Raggsjöskolan. Där, liksom i andra byar där det tidvis "hölls skola", fanns sannolikt ingen tramporgel, men Frida lär ha spelat gitarr och sjungit som det förväntades av en lärarinna.

Något år innan Frida blev sjuk hade Artur fått köpa tillbaka sitt hemställe i Åmträsk av Holmsunds Skogsaktiebolag. Gården, med tillhörande jordbruks- och skogsmark på sammanlagt 43 hektar, blev därmed en s.k. avstyckningsfastighet.

I slutet av 1950-talet fick syskonen Agnes och Artur elektricitet framdragen till mangårdsbyggnaden, en timrad Västerbottensgård av parhustyp. Tre år därefter färdigställdes landsvägen till Åmträskbyn, men då var det dags för syskonparet att flytta till ålderdomshemmet Solbacka i Norsjö. Artur avled 1963 i en ålder av 73 år.

Emedan Artur påvisat sprickor i Björkåsiolen redan 1958, lät jag den restaureras hos Ackes musik i Skellefteå. Sedan dess har dock iolen varit enbart ett epikureiskt instrument förutan speleman.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Muntliga berättelser av Arturs brorson Östen Eriksson (f. 1918) Kvarnåsen, Norsjö kommun, samt Arturs syster Agnes Eriksson (f. 1896) i Åmträsk, Norsjö socken.

Frida Björks vykort och brevkort till Artur och Agnes Eriksson samt deras mor Hulda Lindahl/Eriksson (1860–1933) i Åmträsk, i Norsjö socken i norra Västerbottens inland.

Litteratur

Norra Västerbotten, september 1958.

Lindgren, Torgny, *Minnen*, Stockholm 2010, s. 17f., 54.

Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien, 2009: <<https://svenska.se>>

BJÖRN LUNDQVIST

Balkesliden och andra namn på *Balkes-* i Nordmalings socken – ursprung och tolkning

Lill-Balkesberget ligger i det norra hörnet av Nordmalings socken i Västerbottens län i landskapet Ångermanland nära gränsen till Bjurholms socken och drygt två kilometer från gränsen till Vännäs socken. Söder om detta berg ligger *Stor-Balkesberget* och öster om dessa *Balkesliden*. Öster om *Balkesliden* ned mot Hörnån ligger *Balkesmyran*, och söder därom *Stor-Balkesmyran*. I föreliggande artikel beskriver jag först dessa ortnamns etymologi och därefter tolkar jag namnen.

I ortnamnssamlingarna (OAU: Ortnamnsarkivet i Uppsala) vid Institutet för språk och folkminnen finns *Balkesberget* upptecknat av Hans Söderberg (1937) som "bergshöjd å Hörnsjö skog" med uttalet /balkesbärje/ (med akut accent på efterleden). På Söderbergs sifferkarta till uppteckningen ligger dock berget som enligt honom ska vara *Balkesberget* norr om *Lill-Balkesberget*. Topparna på detta berg bär på nutida kartor namnen *Amentjärnberget* och *Lillberget*, medan *Lill-Balkesberget* och *Stor-Balkesberget* inte bär några namn på hans sifferkarta. Namnen *Amentjärnberget* och *Lillberget* finns dock inte upptecknade i OAU. Troligast är nog att Söderberg har markerat fel på sifferkartan och att *Balkesberget* är ett gemensamt namn på de båda topparna *Lill-Balkesberget* och *Stor-Balkesberget*. Vidare har Söderberg

samma år upptecknat *Balkestjärnen* med uttalet /balkes-tjännä/ (med akut accent på efterleden). Enligt hans sifferkarta ska det vara tjärnen väster om det han markerat som Balkesberget, som på kartor bär namnet *Amentjärnen*. Om Söderberg har placerat Balkesberget fel, och tjärnen bör vara väster om Lill-Balkesberget och Stor-Balkesberget, så bör tjärnen vara den som på kartor bär namnet *Långtjärnen*. *Balkestjärnen* bör i så fall vara ett annat namn på *Långtjärnen*. Inga av de andra *Balkes*-namnen finns bland OAU:s uppteckningar.

Balkes-namnen: Svenskt eller samiskt ursprung?

Om namngruppen har svenskt ursprung vore ordet *balk* av intresse, såsom i fäbodnamnet *Balk* eller *Balkbodarna* i Leksands socken i Dalarna. Enligt Erik Olof Bergfors (2001:63) betyder *balk* i dalmålen 'skiljevägg, mellanvägg, t.ex. mellan bås i fähus', men det noteras att ordet i fäbodnamnet har en annorlunda innebörd, snarast 'långsträckt förhöjning, ås, rygg i landskapet' eller liknande. Liden i Balkesliden är förvisso ganska långsträckt men den är ändå en lid, dvs. en bergssluttning, och inte en förhöjning. Lill- och Stor-Balkesberget sticker dessutom upp som två toppar ovanför liden.

Staffan Fridell (1992:20) anger med hänvisning till SAOB (B 171) att förleden i bynamnet *Balkeryd* i Torpa socken i Kronobergs län (*balkaridtt* 1538, *balkarijd* 1540) är maskulinum genitiv singularis av ett fornsvenskt *balker* med betydelsen 'långsträckt fast upphöjning (öfver en yta), ås, rygg, kant'. Ordformen skulle alltså ha varit bildad enligt följande: *balk-e-r*, där *balk* är stam, *-e-* inskottsvokal som

fungerar som uttalslättning mellan konsonanter (s.k. svarabhaktivokal) och *-r* nominativändelse. Genitiv bildas enligt följande: *balk* (stam) + *-ar* (genitivändelse): *balk-ar*.

En förled *Balkes-* bildad av *balker* med betydelsen 'kant' är dock inte sannolik, eftersom de norrländska *Balkes-*namnens förleder slutar på *-s*. Det finns förvisso många exempel på fornnordiska substantiv som bytt böjningsparadigm genom historien, och därmed också genitivändelse, men om genitivformen *-ar* skulle ha ersatts av genitiv-*s*, skulle formen antagligen ha varit *Balk-s*, eftersom *-e-* i nominativformen *balker* är svarabhaktivokal. Ordformerna skulle alltså ha sett ut enligt följande: *Balk-e-r* (nominativ) – **Balk-s* (genitiv). Det är därför inte troligt att de norrländska *Balkes-*namnen hör ihop med det fornsvenska substantivet *balker*.

Josef Rydén (1984:74f.) menar, i anslutning till Rietz dialektlexikon (s. 21), att *balk* i namnet *Balken*, som bärs av en äng i Kulltorps socken, Jönköpings län, skulle kunna avse en 'remsa på åkern mellan tvenne fåror, som af plojen eller årdret icke blifvit vidrörd; upplöjd del af åkern mellan fåror'. Men inte heller en sådan betydelse stämmer på namnen i *Balkes-*klustret i Nordmaling. Det rör sig således knappast om någon långsträckt förhöjning eller kant i landskapet i våra *Balkes-*namn. Ett personnamn **Balke* verkar inte heller vara belagt.

En informant bosatt i Abborrfors i Bjurholms socken kände till *Balkes-*namnen men visste inte vad de betydde. Jag menar att vi inte ska söka en svensk etymologi i detta kluster av *Balkes-*namn utan i stället vända oss till de samiska språken.

Det finns två namn med förleden *Balkes-* som därvid blir av intresse. Dessa representerar den s.k. kartortografin¹ och har samisk bakgrund: *Balkesbuorke* i Frostvikens socken i Jämtlands län, motsvarande ett sydsamiskt *Baelkiesbäärhke*, bildat till *bäärhke* 'fjällpass', och *Balkesjaure* i Arjeplogs socken, Norrbottens län, som svarar mot det umesamiska *Bálgiesjávrátje*, till *jávrátje* 'liten sjö, tjärn'. Jämte kartortografiformerna har vi det svenska bebyggelsenamnet *Balkisberg* i Arjeplog. I nordsamiskan finns substantivet *bálggis*, i lulesamiskan *bálges*, i pitesamiskan *bálges*, i umesamiskan *bálgies* och i sydsamiskan *baelkies*. Det sydsamiska *baelkies* används numera bara i ortnamn, medan *baalka* är det vanliga appellativet. Den gängse betydelsen hos dessa ord är 'stig', men även 'väg' förekommer (Gustav Hasselbrink 1981–1985:266f.). För den sydsamiska förleden *Baelkies-* i ortnamn anför dock Hasselbrink betydelsen 'flyttled'. Eliel Lagercrantz (1939:620) anger för pitesamiska *bálges* den appellativa betydelsen 'flyttled på sommaren' och densamma för sydsamiska *baelkies*, men då med kommentaren att namnet *Baelkiestjaerhvie* i Tännäs socken i Jämtlands län, bildat till *tjaerhvie* 'litet runt berg som ligger för sig själv i fjället', åsyftar en grupp mindre höjder eller kullar, där flyttleden går. Trots den plurala syftningen står efterleden i singular. Karl Bernhard Wiklund (1910:31) har för nordsamiska ortnamn, t.ex. *Bálggisčohkka* i Kiruna stad, till *čohkka* '(fjäll)topp', gett förlederna betydelsen 'gångstig'. Harald Grundström (1935) förklarar i en uppteckning det ovan nämnda umesamiska tjärnnamnet *Bálgiesjávrátje* i Arjeplog med att

¹ Kartortografin var en från 1964 på kartor använd modifierad lulesamisk ortografi som gällde för samiska ortnamn inom samtliga samiska varieteter i Sverige.

kyrkstigen från Allejaur till Arjeplog gick förbi tjärnen. Det finns flera sådana förklaringar bland ortnamnsuppteckningarna; bl.a. skriver Bertil Nygren (1932) att det umesamiska *Bálgiesájvvie* i Arvidsjaur, bildat till *ájvvie* 'rundaktigt berg eller fjäll', på svenska kallas för *Stigberget*.

Intressant är vidare Björn Collinders (1937) kommentar till det umesamiska tjärnnamnet *Bálgiesjávrátje* i Arvidsjaur, där han påpekar dels att tjärnen numera är nästan torrlagd och att kyrkstigen förr i världen gick längs med den, dels att tjärnens svenska namn är *Väгатjärn*. I förleden i det svenska namnet ingår alltså ordet *väg*. Ante Aikio (2009:130) anser att den ursprungliga betydelsen hos samiska *bálggis/bálges* etc. varit 'renstig' och att den betydelsen utvecklats till det mer generella 'stig'.

Namngruppens sakliga bakgrund

På flygfoton över *Balkes*-namnen i Nordmaling² ser man att det längst upp på båda sidor om skogsbilvägen med namnet *Bockbergsvägen* vid Långtjärnen är ganska glest med träd längs Långtjärnbäcken. Något längre ned längs bäcken, där den går mellan Lill-Balkesberget och Stor-Balkesberget och ned till Balkesmyran, är det kalhugget. Vi kan anta att det även tidigare har varit glest med träd här. Vi befinner oss i traditionellt samiskt vinterbetesområde, där samerna under vintern har flyttat med sina renar. Då rör de sig helst på isen, på sjöar och myrar utan träd, eftersom det är lättare att förflytta renarna på detta sätt. Området mellan Lill- och

² Lantmäteriets söktjänst "Kartsök och ortnamn": <<https://kso.etjans-ter.lantmateriet.se>>.

Stor-Balkesberget, där det är och förmodligen länge har varit glest med träd, är runt 200 meter brett. Man kan mycket väl tänka sig att samerna under vintern flyttat med sina renar från nordväst och väst, via den isbelagda sjön Vitvattnet, förbi Renhornmyran och Renhornberget, genom den frusna myrmarken längs Allmanbäcken, över de isbelagda Ravastjärnen och Långtjärnen/Balkestjärnen och vidare ned mellan Lill- och Stor-Balkesberget längs Långtjärnbäcken till Balkesmyran vid Hörnån och vidare österut eller åt sydost – och i omvänd riktning. Förleden *Balkes-* skulle i så fall betyda 'flyttled'.

Intressant är att i Bjurholms socken sydväst om Stor-Balkesberget ligger *Kyrkvägamyråsen*. I OAU finns även ett *Kyrkvägamyren*, som på en sifferkarta av Asta Hammarberg (1934) ligger nordväst om Abborrfors och vilken Brattbyttjärnbäcken rinner igenom. Detta namn är dock inte utsatt på kartor. Vid den nämnda skogsbilvägens slut tar en gångstig vid, som via Amentjärnen går till byn Brännland.

I OAU finns Amentjärn upptecknat av Lisa Lidberg (1939) med uttalet /ammentjänn/. Av Hammarberg (1934) finns en uppteckning i OAU av namnet normaliserat som *Amenstjärnen*, dvs. med -s- och med uttalet /amenstjenn/. Förleden *Amen-* kan vara ett uttryck för folkhumor och ha med kyrkans *amen* och en kyrkstig att göra, som t.ex. för *Amen*, ett torp i Önums socken i Västergötland upptecknat av Gustav Andersson (1929), där det i uppteckningen i OAU står att två nya torp fick namn efter slutorden i Fader vår, *Evigheten* och *Amen*. Men det kan även ha med ett personnamn att göra, som t.ex. för *Amenas* i OAU upptecknat av Märta Pettersson (1937), ett hus i Förkärla socken i Blekinge, med kommentaren "namnet efter Amund (Amen)

Nilsson” och i en uppteckning i OAU av Mary Hermansson (1952) för *Amens backe*, en backe i Kvänums socken i Västergötland finns kommentaren: ”Gubben Amen bodde där”. Trots att *a* i Lidbergs uppteckning har kort kvantitet är vokalkvaliteten som i svenskans *hat* eller *lag*, vilket skulle kunna peka på att förleden har att göra med namnet *Amund/Amen*, precis som förhållandet att förleden i Hammarbergs uppteckning slutar på *-s* skulle kunna indikera att förleden är ett personnamn, dvs. *Amunds tjärn*. Dock har jag inte hittat några belägg på namnet *Amund* i formen *Amen* i Norrland (och inte heller i Svealand för den delen). Kvaliteten i /a/ hos Lidberg skulle kunna vara en senare utveckling, liksom *-s* i Hammarbergs uppteckning kunde vara ett tillagt foge-*s*. *Kyrkvägamyren*, *Kyrkvägamyråsen* och *Amentjärnen* kan dessutom hänga samman med *Balkes*-namnen, vilket skulle peka på att även förleden *Balkes*- kan ha med en kyrkstig att göra och att betydelsen i *Balkes*- skulle vara ’stig’ och inte ’flyttled’. Den enda kyrka i området som är äldre än från 1800-talet och som kan komma i fråga med tanke på att samiska måste ha talats i området vid tiden för namngivningen – om det finns ett samband mellan de samiska och de svenska namnen – är Nordmalings kyrka (sannolikt från 1400-talet enligt NU 3:214f.; från 1480-talet enligt Svenska kyrkans egen hemsida: <<https://www.svenskakyrkan.se/nordmaling/nordmalingskyrka>>). Först på 1500-talet spred sig kolonisationen till dessa delar av Nordmalings socken och till Bjurholms socken (NU 1:82). Detta skulle i så fall innebära att samiska fortfarande bör ha talats i området åtminstone på 1500-talet.

Den ovan nämnda kyrkstigen bör ha löpt i nord-sydlig riktning från Brännland via Amentjärn, Amentjärnberget,

Lill- och Stor-Balkesberget förbi Kyrkvägamyråsen, Kyrkvägamyren, genom Abborrfors och via Hörnsjö till Nordmaling. Men det kan också vara en tillfällighet att en samisk flyttled i väst-östlig riktning korsar en svensk kyrkstig i nord-sydlig riktning just vid Långtjärnen/Balkestjärnen och Lill- och Stor-Balkesberget. Den nämnde informanten i Abborrfors kände inte till namnen *Kyrkvägamyren* och *Kyrkvägamyråsen*, men hade hört *Kyrkvägaåsen*, som han antog kunde vara ett parallellt namn till *Kyrkvägamyråsen*. Han kunde dock inte tydligare placera ut Kyrkvägaåsen än att den ska ligga norr om Abborrfors. Informanten visste att det funnits en kyrkstig som gick från Stensvattnet (nordväst om Abborrfors) norr ut till Vitvattnet. På frågan till vilken kyrka den gick till antog han att det var till kyrkan i Bjurholm, dvs. från Vitvattnet vidare nordväst mot Bjurholm. På frågan om det fanns någon stig från Stensvattnet mot Abborrfors, sade informanten att det fanns en stig från Stensvattnet via Brattby till Abborrfors som fortsatte längs Tväråbäcken ned till Räftan och vidare till Hörnsjö. Denna stig gick mellan Stensvattnet och Hörnsjö till stora delar jämsides med vägen som blev klar på 1930-talet. Efter att vägen blev klar minskade användningen av denna stig enligt informanten och den är mer eller mindre igenvuxen nu. Mellan Brattby och Abborrfors gick den delvis längs Brattbytjärnbäcken, genom *Kyrkvägamyren* och kom in från nordväst i Abborrfors, till skillnad mot vägen som kommer in från väster i Abborrfors. På Gn (Generalstabens karta över Sverige, norra delen) blad 63 (1923) kan man se att stigen gick från Kyrktjärn utanför Bjurholm, via Vitvattnet, Stensvattnet, Brattby, Abborrfors och in i Nordmalings socken och längs Tväråbäcken ned till Räftan och Hörnsjö. I OAU

finns ett *Kyrktjärnen* i Nordmalings socken nere vid Torrböle upptecknat av Söderberg (1937) med kommentaren att "gamla kyrkvägen gick förbi där" och ett *Gammkyrkvägen* nere i Brattfors upptecknat av Sven Söderström (1950) med kommentaren "väg i Brattfors till kyrkplatsen. Nu delvis igenvuxen". Jag antar att med *kyrkplatsen* avses kyrkan i Nordmaling. Någon kyrka eller bönelokal i Brattfors har jag inte hittat. Det intressanta är att Kyrktjärnen och Gammkyrkvägen ligger längs den nutida vägen mellan Hörnsjö och Nordmaling, dvs. en fortsättning på stigen från Abborrfors. Jag antar att innan det fanns en väg mellan Hörnsjö och Nordmaling bör det ha funnits en kyrkstig på ungefär samma sträcka. Informanten i Abborrfors talade bara om en kyrkstig, den mellan Stensvattnet och Vitvattnet. Anledningen till detta bör vara att denna kyrkstig finns kvar eftersom det inte finns någon väg mellan dessa byar, medan de andra delarna av stigen har ersatts av väg. Sockenkyrkan i Bjurholms socken var kyrkan i Bjurholm och därför använde sig invånarna i Abborrfors i Bjurholms socken av kyrkstigen för att komma till kyrkan, medan sockenkyrkan för invånarna i Hörnsjö på andra sidan sockengränsen i Nordmalings socken var kyrkan i Nordmaling. År 1808 stod den första kyrkan i Bjurholm färdig och 1815 bröts Bjurholms socken ut ur Nordmalings socken (NE 3:6; NU 1:82). Före 1808 bör invånarna i området inom nuvarande Bjurholms socken ha använt sig av stigen som kyrkstig åtminstone på delen från Vitvattnet via Abborrfors till Hörnsjö och vidare ned mot kusten för att komma till sockenkyrkan i Nordmaling. Det finns i OAU uppteckningar som pekar på andra nyare kyrkstigar, dvs. från 1808 och framåt,

inom Bjurholms socken till kyrkan i Bjurholm t.ex. *Kyrkvägen* i Karlsbäck upptecknat av Hammarberg (1934) med kommentaren "gångstig till Bjurholm från Karlsbäck" och *Kyrkvägen* i Bastuträsk upptecknat av Ann Sofi Olsson (1934) med kommentarerna "utfartsväg från Bastuträsk mot Bjurholm" och "kärrväg", men även uppteckningar i Nordmalings socken som pekar på andra kyrkstigar mot Nordmaling, t.ex. *Kyrktjärnen* och *Kyrktjärnåsen* vid Mjösjö längst nordväst i Nordmalings socken någon kilometer från gränsen till Bjurholms socken upptecknade av Söderberg (1937) med kommentaren "kyrkvägen från Nordmaling gick där förbi" och längre ned längs förmodligen fortsättningen på samma kyrkstig *Kyrkbergåsen* vid Storfall upptecknad av Söderberg (1937) med kommentaren "vid kyrkfärd såg man kyrkan [i Nordmaling] därifrån". Innan kyrkan i Bjurholm byggdes ska det ha gått en kyrkstig mellan Bjurholm och Nordmaling via Glödberget och Nyåker med namnet *Glödbergsstigen* (Nyåker: Glödberget). Dessa exempel pekar på att det åtminstone har funnits tre äldre kyrkstigar, dvs. som använts före 1808, från nuvarande Bjurholms socken ned till kyrkan i Nordmaling, jämte nyare stigar från 1800-talet inom Bjurholms socken till Kyrkan i Bjurholm. Delar av de andra nyare kyrkstigarna inom Bjurholms socken till kyrkan i Bjurholm, kan från början ha varit äldre kyrkstigar, liksom kyrkstigen via Vitvattnet och Abborrfors, som förmodligen tidigare har använts för att nå kyrkan i Nordmaling och efter 1808 använts för att nå kyrkan i Bjurholm.

På ek Brattby J33-20J7f63 (1961) kan man se att stigen mellan Brännland och Abborrfors kommer ned till Abborr-

fors rakt norrifrån precis nedanför (öster om) Kyrkvägamyråsen och väster om Bockberget, medan den nutida skogsbilvägen med namnet *Bockbergsvägen*, vilken inte fanns 1961, viker av från stigen, som den förmodligen är byggd på, vid höjden Rågbullen och följer Lill-Ravastjärnbäcken ned till vägen öster om Abborrfors. På Gn blad 63 (1923), finns inte denna stig mellan Brännland och Abborrfors utmärkt, men förmodligen har stigen som fanns 1961 redan funnits 1923 och det kan även vara så att stigen redan har funnits på 1800-talet och längre tillbaka och att kyrkstigen från Vitvattnet till Nordmaling kan ha gått ihop med stigen, som kan ha varit en kyrkstig, från Brännland i Abborrfors. Den mer eller mindre igenvuxna kyrkstigen mellan Abborrfors och Brattby går längs Brattbytjärnbäcken genom Kyrkvägamyren och precis nedanför (sydväst om) Kyrkvägamyråsen.

Frågan är vilken av dessa stigar som gett upphov till namnen? Med största sannolikhet har stigen till Brattby varit en kyrkstig och den går igenom myren med primärnamnet *Kyrkvägamyren* och nedanför *Kyrkvägamyråsen*. Stigen till Brännland går som ovan sagt förbi Amentjärn, vars namn skulle kunna vara ett uttryck för folkhumor och ha med kyrkans *amen* och en kyrkstig att göra, förbi *Balkes*namnen, som kan ha med en kyrkstig att göra och nedanför *Kyrkvägamyråsen*. Jag antar som ovan sagt att *Kyrkvägaåsen* är ett annat namn på *Kyrkvägamyråsen*. *Kyrkvägaåsen* kan vara en form av *Kyrkvägamyråsen* som uppkommit genom mellanledsellips (*Kyrkväga[myr]åsen*), men också peka på att myren inte i alla sammanhang är viktig och att det rör sig om en annan kyrkstig som går förbi en ås men inte genom

en myr. Jag ser det inte heller som omöjligt att *Kyrkväga*-namnen syftar på båda stigarna.

Jag tror i vilket fall som helst att det är Lill-Balkesberget och Stor-Balkesberget som är de primära namnbärarna. Det är mellan dem som flyttleden bör ha gått och av *Balkes*-namnen finns de allra närmast kyrkstigen. Det är förvisso inte omöjligt att Balkestjärnen – med tanke på att flyttleden bör ha gått över den isbelagda tjärnen på vintern och att den ligger vid den dåtida stigen/nutida skogsbilvägen till Abborrfors – skulle kunna vara ett primärnamn, men de båda Balkesbergen är mera markerade i landskapet än en obetydlig sjö.

Den svenska uppteckningen är *Balkesberget* (se ovan), dvs. ett enda namn för de båda topparna. Detta namn kan ligga närmare det ursprungliga, samiska namnet, som med sydsamisk stavning skulle kunna vara **Baelkiestjaerhvie*, till *tjaerhvie* 'litet runt berg som ligger för sig själv i fjället', dvs. ett likalydande namn som i *Tännäs*. Det skulle även kunna ha efterleden i plural, **Baelkiestjaerhvieh*, med tanke på de två topparna. Det är också möjligt att även de andra *Balkes*-namnen ursprungligen har burit samiska namn med tanke på att det rör sig om sex namn spridda över ett ganska stort område, t.ex. **Baelkiesbaahkoe*, till *baahkoe* 'sluttning' (motsv. *Balkesliden*), **Baelkiespluevie*, till *pluevie* 'myr' (motsv. *Balkesmyran*), **Stoere-Baelkiespluevie* (motsv. *Stor-Balkesmyran*) och **Baelkiesjaavretje*, till *jaavretje* 'tjärn' (motsv. *Balkestjärnen*), men något av namnen kan i stället vara myntat av svenskar med det inlånade *Balkes*- som förebild.

Slutsatser

Jag har i denna artikel fastslagit att de svenska *Balkes*-namnen är samiska substratnamn, dvs. myntade och använda av samer. Sedan har dessa namn lånats in i svenskan och efterlederna har översatts till svenska men man har eventuellt i svenskan även skapat nya ortnamn med *Balkes*-förleden i de ursprungliga *Balkes*-namnens geografiska närhet. *Balkes*-namnen kan antingen ha syftat på en samisk flyttled i väst-östlig riktning eller en kyrkstig i nord-sydlig riktning från Brännland ned till kyrkan i Nordmaling.

*

Till sist tillåter jag mig en liten exkurs. Det aktuella området ligger i förlängningen av gränsområdet mellan syd- och umesamiskan. Den svenska uppteckningens förled är *balkes*- (Söderberg 1937). Det sydsamiska *baelkies* har i ortnamnsuppteckningar uttalet /BalGès/ (Vilhelmina socken, Västerbottens län; Collinder 1935) och /bàlgées/ (Storsjö socken, Jämtlands län; Hasselbrink 1935). Det umesamiska appellativet *bálgies* (ULMA 22480) har uttalet /pàlk'ēs/ i Sorsele, /pàĹek'ēs/ i Malå och /pàl'k'ā/ i Ullisjaur (dvs. samma form som det sydsamiska appellativet), alla tre i Västerbottens län, samt /pàlek'ēs/ i Malmesjaur och Maskaur, båda i Norrbottens län, /BàlGès/ i Collinders ortnamnsuppteckning från Arvidsjaur socken (1937) och /Bàlkès/ i Grundströms ortnamnsuppteckning från Arjeplogs socken (1935). Samtliga samiska uppteckningar som slutar med /s/ har uttal i andra stavelsen ett uttal med ett halvlångt /è/, långt /ē/ eller diftongen /éé/ medan det svenska uttalet är en reducerad kort vokal. Dvs. vokalen i andra stavelsen i den svenska

uppteckningen i jämförelse med de samiska uppteckningarna ovan ger ingen ledtråd gällande vilket samiskt språk namngivarna talat. Samtliga samiska uppteckningar uppvisar ett halvlångt /ä/ eller ett långt /ā/ i första stavelsen förutom Vilhelmina som har ett kort /a/. Det svenska uttalet är ett kort /a/ med bitryck. Geografiskt sett är Vilhelmina och Ullisjaur närmast, och formen från Vilhelmina är den enda som har ett kort /a/, som i det svenska uttalet. Den ursprungliga samiska formen har enligt Aikio (2009:130) varit */pālkēs/, vilket innebär att den sydsamiska korta vokalen /a/ i första stavelsen i ortnamnsuppteckningen från Vilhelmina är en senare utveckling. När lånet har nativiserats i svenskan har man strävat efter att få den samiska förleden att stämma med svenska ljudregler och även efter att skapa en mening till förleden, vilket antagligen lett till associationer med svenskans *balk* som innehåller ett kort /a/. Således hjälper inte heller vokalen i första stavelsen i ortnamnsuppteckningen och jag kan tyvärr inte utifrån uttalet av den svenska förleden avgöra om namngivarna har varit sydsamer eller umesamer.

Källor och litteratur

Aikio, Ante, *The Saami loanwords in Finnish and Karelian*. Oulu/Uleåborg 2009:

<www.academia.edu/4813912/The_Saami_Loanwords_in_Finnish_and_Karelian>.

Bergfors, Erik Olof, *”Bebyggelsenamnen i Leksands kommun” i Ortnamnen i Dalarnas län 7*, Uppsala 2001.

ek = Ekonomiska kartan. 1935–1978. Rikets allmänna kartverk. Stockholm.

Fridell, Staffan, *Ortnamn på -ryd i Småland*, Uppsala 1992.

- Gn = Generalstabens karta över Sverige, norra delen. 1827–1979. Stockholm.
- Hasselbrink, Gustav, *Südlappisches Wörterbuch*. 1–3, Uppsala 1981–1985.
- Lagercrantz, Eliel, *Lappischer Wortschatz*. 1–2. Helsingfors 1939.
- NE = *Nationalencyklopedin*.
- NU = *Norrländsk uppslagsbok*. Ett uppslagsverk på vetenskaplig grund om den norrländska regionen. 1–4. Chefredaktör: Kari Marklund (1), Lars–Erik Edlund (2–4). Höganäs (1) och Umeå (2–4) 1993–1996.
- Nyåker: Glödborget <www.nyaker.com/glodberget.htm>.
- Rietz = Rietz, Johan Ernst, *Svenskt dialekt-lexikon. Ordbok öfver svenska allmoges-språket*, Malmö, Köpenhamn, Leipzig och London 1867.
- Rydén, Josef, 1984: Natur- och marknamn i Kulltorps socken, Västbo härad, Jönköpings län. Otryckt Proseminarieuppsats i OAU, Duplic 1984.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket* utg. av Svenska Akademien. 1898 ff. Lund.
- ULMA 22480: Calleberg, C. Axel, *Uppteckningar på lapska* [från Malå, Malmesjaur, Maskaur, Ullisjaur och Sorsele]. Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.
- Wiklund, K. B., *De lapska och finska ortnamnen vid Kiruna och Torneträsk*, Uppsala 1910.

MARCUS BRÄNNSTRÖM

”De är märkvärdiga, de här sångerna!”

Astrid Stenmark (1919–2017)
– en nordvästerbottnisk traditionsbärare

Att vid blott 42 års ålder börja prata om sin barndom kan tyckas märkligt. Men ”det vill till att komma någonstans ifrån om man ska bli etnolog”. Jag hade knappast varit den jag är i dag, eller haft det yrke jag har i dag, om det inte hade varit för min uppväxtmiljö. Min tacksamhet för vad den äldre generationen gav mig är stor: En tidigt född fascination för vad farfar Per Brännström, mormor Linnéa Fjellner och tant Astrid Stenmark hade att berätta. Tidigt fick jag lära mig att lokalthistoria är någonting fint och värdefullt, någonting att vara rädd om.

Det var hemma i Östanbäck som det hela började, i byn belägen 2,5 mil norr om Skellefteå i Västerbotten i Byske församling med postadress Kåge.

Hemma hos tant Astrid i det grönmålade huset, tvärs över vägen från mitt barndomshem, stod en radiogrammofon från 1940-talet med ett grammofonverk som sedan länge var ur funktion. I radiomöbeln fanns förvaringsskåp med 78-varvare tätt packade i pappfodral. På en del av skivetiketterna stod det ”Einar Ekberg”, på andra stod det

”Lapplands-Ziga”¹ och på de allra flesta stod det ”Lapp-Lisa”. Jag är tacksam att mina föräldrar lät mig hållas när jag ville spela 78-varvare med Lapp-Lisa på min vevgrammofon i stället för att spela fotboll.

Tant Astrid – ja, det var faktiskt hennes handskrivna sångbok som blev ämnet för mitt specialarbete på gymnasiet (1995), där jag gick estetiska programmets musikinriktning vid Anderstorpsskolan i Skellefteå.²

Mitt specialarbete utgick från Astrid Stenmarks välanvända vaxduksbok med bruna pärmar och prydligt nedpräntade texter till sånger och andliga visor. I Astrids handskrivna volym återfinns 1930- och 40-talens frikyrkliga musikföreningsrepertoar, men även berättelsesånger från 1890-talet. Där finns också en del av väckelsetidens sånger, som sedan 1986 också kommit att ingå i *Den svenska psalmboken*.³

Mitt specialarbete blev en form av ”musiketnologi i praktiken”. Det skulle dröja några år innan jag började studera ämnet vid Umeå universitet. Först blev det museologi och ”vanlig” etnologi. Där mötte jag Alf Arvidsson (nu professor i etnologi) som uppmuntrade mig att gå min egen väg och läsa musiketnologi. Ett val som jag aldrig kommer att ångra.

¹ För en mer ingående beskrivning av Ziga Olofssons liv och sångargärning, se Marcus Brännström, ”’Högt upp bland Nordens snö och is...’ Om sångarevangelisten Ziga Olofsson (1910–2007) och en frälsningssång med Lapplandsmotiv” i *Oknytt* 3–4 2010, s. 6–33.

² Marcus Brännström, *Astrid Stenmarks sångbok. 1945–1995*, Skellefteå 1995.

³ *Den svenska psalmboken antagen av 1986 års kyrkomöte: med Evangeliska fosterlands-stiftelsens psalmtillägg (701–800)*, Uppsala 1987.

Handskrivna visböcker är ett källmaterial som först på senare år kommit att studeras i någon större utsträckning. År 2009 utkom *Samlade visor – perspektiv på handskrivna visböcker*.⁴ Volymen innehåller tolv artiklar där musikvetare, historiker, litteraturvetare, etnologer och forskare i nordiska språk visar att handskrivna visböcker har åtskilligt att säga oss om de forna ägarnas musikutövning, skrivvanor, levnadssätt och – inte minst – tankevärldar.

Det är kring Astrid Stenmarks sångbok som den här artikeln kretsar. Astrid Alexandra Frideborg föddes 1919 på gården Kvarnliden i Jörns socken som dotter till Hilma och Karl Karlsson, "Kvarnli-Kal".

Astrid var nummer fyra av sex syskon, och familjen flyttade sedermera till byn Åliden i nuvarande Österjörn, Sara Lidmans hemtrakter. Gården i Åliden som Kvarnli-Kal flyttade till 1934 med sin familj hade uppförts av Sara Lidmans farfar Erik år 1886. Ett stort och pampigt rödfärgat timmerhus, det första med tapeter i socknen. Inte nog med det, även i uthusen var det fint, och de hade "sammetsmatta", som Astrid sade, i vedboden. Åliden var rena himmelriket jämfört med kronotorpet Kvarnliden där familjen Karlsson tidigare hade bott.

⁴ Gunnar Ternhag (red.), *Samlade visor: perspektiv på handskrivna visböcker: föredrag vid ett symposium på Svenskt visarkiv 6–7 februari 2008*, Uppsala 2008.

Illustration 1. Kvinnan bakom sångboken. Astrid Stenmark fotograferad i Jörn omkring 1945. Foto i privat ägo. Fotograf okänd.

Illustration 2. Gården Åliden en bit in på 1900-talet. Fotograf okänd. Ur Sara Lidmans arkiv, Forskningsarkivet, Umeå universitetsbibliotek.

I Astrid Stenmarks barndomshem sjöngs och spelades det mycket. Föräldrarna, Hilma och Karl, var båda musikaliska och duktiga sångare. Fadern tillverkade "spellådor" – psalmodikon. Ett instrument av hans hand finns bevarat i hembygds museet i Glommersträsk. Fadern spelade även orgelharmonium på gehör. I närheten bodde två av Astrids fastrar, Hilda och Kristina, som sjöng och spelade gitarr. Fadern, fastrarna och en farbror Johan spelade psalmodikon tillsammans. Vart instrument hade endast en sträng, men strängarna var stämda så att ett psalmodikon var sopran, ett var alt, ett var tenor och ett var bas.

Det var ett kristet hem, många stugmöten hölls i familjen Karlssons stora kök. I familjen sjöng de mycket tillsammans, flera av Astrids bröder lärde sig noter med hjälp av en "notbräda" och tog ut två- och trestämmiga sånger på orgelharmonium. En av bröderna var orgelspelare i EFS,

Evangeliska Fosterlandsstiftelsens, sångkör i Jörn. En annan broder inte bara spelade utan byggde också orglar.

Astrid gick tidigt ut som piga i olika byar i närheten. Hur små byarna än var fanns där en sångkör eller musikförening. Hade man inget bönhus eller någon samlingslokal att öva i träffades man hemma hos dem som hade orgelharmonium. Ungdomarna åkte ofta ut och sjöng i andra byar och samhällen. Järnvägsstation fanns i Åliden och därifrån tog man tåget till Jörn. Ibland åkte man buss eller cyklade. Det kunde ofta bli ganska långa cykelturer, 12 mil på en helg eller så.

Den första sångboken

Astrid arbetade en tid på hotellet i Jörn. År 1945 kom hon till Jävre, Hortlax socken, Norrbotten, som hushållerska till en änklings med tre små döttrar. Från sin första dag där var Astrid med i EFS sångkör som leddes av föreningens pastor. Det var där hon skaffade sig anteckningsboken med de bruna pärmarna och skrev in sången *Att vara din, o Jesus vad är större?*⁵ Den skulle komma att åtföljas av många fler. Tidigare hade hon skrivit ned en och annan sång på lösa papper och dessa skrevs nu in i sångboken.

Många av sångerna fick Astrid när körerna åkte ut och sjöng i andra samhällen och byar, texterna skrevs då ned på papper som fanns till hands. När hon åkte hem till Åliden

⁵ Text och musik av norske pastorn Thorleif Holm-Glad. Svensk text av Sam Gullberg. Sången sjungs ännu och finns som nr 2 i *Pilgrims-sång och Himlaton: 117 andliga sånger*, 2005.

tog hon fram bläckhorn och stålpenna och skrev in sångerna i vaxduksboken. Det är en av förklaringarna till att sångerna så ofta daterats Åliden, trots att hon fått fatt i sångerna på andra platser. Frälsningsarmén anordnade möten i Jörn som Astrid och hennes kamrater deltog i. Frälsnings-soldaterna var trevliga och rejäla människor, dessutom väldigt duktiga på att spela och sjunga. En av Astrids bröder var en tid förlovad med en s.k. armist, frälsningssoldat, från Jörn.

Flera av sångerna i Astrids sångbok hör samfundsmässigt sett hemma hos Frälsningsarmén, bl.a. sången *Ämnar du en gång att söka frälsning*⁶, som man vid ett tillfälle då kören från Åliden besökte Frälsningsarmén, sjöng tillsammans med soldaterna. Ett par av äldre sånger fick Astrid också hemifrån, främst från faster Kristina, men även från sin far Karl och kanske någon från faster Hilda. Det var sånger som *Ola Silverlod* och *Högt upp över molnen där stjärnorna gå*.

Sången *Den blinde musikanten* hade Astrid troligen lärt efter mormodern Sara Eufrosyna Andersson. När jag letade efter förlagor till sångerna i Astrids sångbok våren 1995 var sistnämnda sång inte känd hos Svenskt visarkiv, trots att sånger av och om blinda betraktades som en egen genre. Det var först i och med forskningsarkivarien vid Svenskt visarkiv (Statens musikverk) Karin Strands arbete kring tigarverser och *blindvisor, nästan 20 år senare, som sången om*

⁶ Text och musik av officeren i Frälsningsarmén Kristian M. Fristrup, verksam i Danmark och i Sverige. Mer om Fristrup i Paul Anefelt, *Sång och klingande spel: om sångförfattare och kompositörer. D. 2*, Stockholm 1972, s. 252–254.

den blinde mannens livsöde kunde beläggas som *Min biografi av blinde musikanten Magn. Qvick*.⁷

I Astrids sångbok finns också andliga skillingtrycksvisor eller berättelsesånger. Den svensk-amerikanske pastorn och sångtextförfattaren John Johnson Daniels skrev 1904: "Berättelsesånger giva barnen intryck, som de aldrig kunna glömma."⁸ Några av sångerna i Astrids bok är mycket kända, exempelvis de från Johannes Alfred Hultmans mycket spridda samling *Solskensånger* som *Ej silver, ej guld har förvärvat mig frälsning* och *Stjärnor i kronan*. Hultmans häften stod på snart sagt varje orgelharmonium i Västerbotten och var mycket omtyckta på sin tid.⁹

Ingen regel utan undantag! I Astrids repertoar fanns en enda sång som inte kan räknas som en andlig sång. Nämligen den långa berättande visan *I låga ryttartorpet vid höga Hunneberg* eller *Ola Silverlod* som den rubriceras i Astrid Stenmarks sångbok. "En innehållsrik text som lockar en att berätta för åhörarna" sade Astrid själv. Visan handlar ju också om en kvinna som visar prov på en enastående trohet mot sin man som är borta många år i krig, en visa med viss

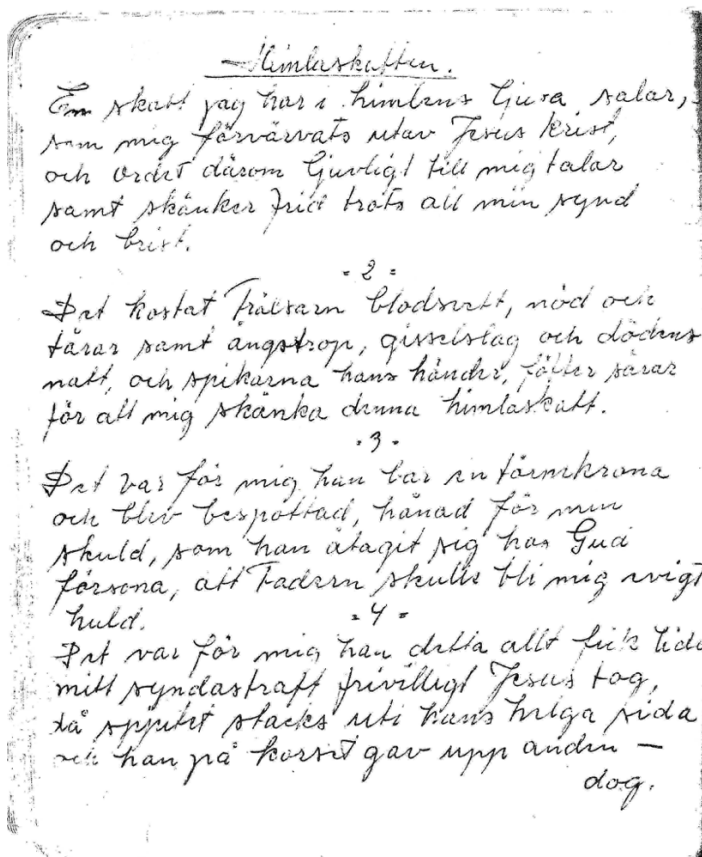
⁷ Karin Strand, "'Köp den blindes sång': om självbiografi och bettleri i tiggarrisor av blinda" i Ann-Catrine Edlund & Susanne Haugen (red.), *Människor som skriver: perspektiv på vardagligt skriftbruk och identiteter*, Umeå 2013, s. 104.

⁸ John J. Daniels (red.), *Sions glädjebud: psalmer, sånger och andliga visor*, [s.n.], Minneapolis, Minn. 1904.

⁹ Solskensångerna utgavs häftesvis under perioden 1912–1939. En samlingsvolym av J. A. Hultmans häften utgavs 1958 (J. A. Hultman, *Solskensånger*, Stockholm 1958).

verklighetsbakgrund. Wilhelm von Brauns dikt trycktes i över 40 skillingtrycksupplagor från år 1883 och framåt.¹⁰

Astrid sade själv att dessa sånger stod för en annan tid. "Gammelsångerna", som hon kallade dem, var speciella för henne.

¹⁰ Dag Dahlberg & Urban Dahlberg (red.), *Skillingtryck*, Stockholm 1986, s. 65.

- 5 -
Få Jesus dog, bli Barrabas lösgrun,
n Trälarnas död och jag frigiven blev,
och skiljemuren därvidt blev nedrivn,
då frihetsberget med sitt blod han skrev,

- 6 -
För mig han uppstod uppå tredje dagen
samt sen uppfor till Gud i himlens
höjd på varje punkt han då för mig
syllt lagen, att Gud men hans
färsningsverk är nöjd.

- 7 -
Ack, hjälp mig, Jesus, varje stund
besinna din lilla död och allt, för mig
du gjort samt allt av nåd ja livet krona
vinna och lyckligt hamna inom
himlens port!

- 8 -
Få skall jag riktigt tacka dig och lova
för himlaskatten, mig förvärvat är:
din fälsnings utsägligt stora gåva, som
du av nåd mig skänkt, min Jesus kär.

Illustration 3 och 4. Himlaskatten eller En skatt jag har i himlens ljusa
salar... ur Astrids handskrivna sångbok, påbörjad 1945. Flera av
sångerna är dock åtskilligt äldre. Melodin som Astrid använde tryck-
tes första gången 1875 och är mera känd till texten *Vi bo ej här vi blott
här nere gästa*. Fotograf: Marcus Brännström.

Sångboken påbörjades 1945 av den då 26-åriga Astrid Karlsson, således efter de handskrivna sångböckernas egentliga storhetstid. De 60 sångerna i Astrid Stenmarks sångbok är nästan uteslutande av andlig karaktär. Här finns många strängmusiksånger ur de frikyrkliga musikföreningarnas repertoar, ur samlingen *Nya Sånger* utgivna av bl.a. Elsa Eklund och Herbert Brander¹¹ och ur samlingen *Gamla sånger och nya för strängmusik*, utgivna av EFS.¹² Sångsamlingen *Kom!* även den utgiven av EFS, kallades dialektalt för "Komsångboka".¹³ I Astrids repertoar ingick flera sånger som emanerar från Filadelfia och sjöngs av bl.a. Lapplands-Ziga eg. Ziga Olofsson, Einar Ekberg och Einar Waermö.

Någon sång ur Lapp-Lisas (eg. Anna Lisa Östs) repertoar blev utskriven efter en 78-varvsskiva på de handvade resegrammofonernas tid. Det var så enkelt, mindes Astrid: "Man behövd bara löfft lurn", dvs. lyfta upp ljuddosan, när man skrev av en text.

¹¹ Exempelvis Martin Karlsson, Herbert Brander & Elsa Eklund (red.), *Nya sånger sångsamling för musikföreningar, solo och duett 1-4*, [Ny utg.], Uddevalla 1935.

¹² Exempelvis *Gamla sånger och nya 1, För strängmusik*, Stockholm 1936.

¹³ *Kom!: ny följd ungdoms- och väckelsesånger*, utg. av EFS:s ungdomsorganisation De ungas förbund, Stockholm, 1933.

Illustration 5. En del av sångbokens texter hade Astrid Stenmark skrivit av efter grammofonskivor, som Alfhild Johanssons *Har du knäppt dina händer*. Sången sjöngs in av Anna-Lisa Öst och utgavs på grammofonbolaget Sonoras Lapp-Lisa serie, 1949. Fotograf: Marcus Brännström.

Traditionsbäraren Astrid Stenmark

Astrid betonade också att hon hade ett alldeles särskilt brinnande intresse för att få fatt i sånger, att lära sig nya och skriva ned dem. Hennes syskon hade visserligen också

sjungit och skrivit ner en del sånger, men inte alls lika medvetet. De hade haft sångerna på lösblad som ibland kommit bort. Hon var nog också den i syskonskaran som samlat på sig flest sånger. Astrid Stenmark hade medvetet samlat på sig sånger och hon var medveten om sin egenart. Hon var också en mycket god berättare och uppfyllde på så sätt flera av kriterierna för en "aktiv traditionsbärare". Den svenske folkloristen Carl Wilhelm von Sydow talar om aktiva respektive passiva traditionsbärare, som båda behövs för att traditionen ska bestå. De aktiva traditionsbärarna använder sina kunskaper aktivt medan passiva traditionsbärare känner till traditionen utan att utöva densamma.¹⁴

Så småningom kom Astrid som hembiträde till byn Östanbäck, Byske socken, och där träffade hon sin livskamrat Arne Stenmark. De gifte sig 1948 i Jörns kyrksal. Sedan flyttade paret till Laisvall, där Arne arbetade i gruvan. Här fanns också en EFS-förening med sångkör, där Astrid var med. Hon sjöng också ofta solosånger på möten och i gudstjänster. Ibland ackompanjerade hon sig på gitarr eller orgelharmonium, men många gånger framfördes sångerna utan ackompanjemang. Om sitt orgelspelande sade hon själv att: "det mest varit ett nödbröd". Hon spelade orgel i F-dur med en rytmisk komfigur i vänsterhanden och i D-dur på gitarren. Astrid må ha spelat orgel endast i F-dur, men hon var verkligen en mästarinna i denna sin enda tonart!

Astrid berättade om ett tillfälle, när en predikant bett henne att sjunga vid en stor samling i Folkets Hus i Laisvall. Hon kände sig väldigt nervös innan, men efteråt fick hon

¹⁴ Carl Wilhelm von Sydow i Gunnar Ternhag, *Hjort Anders Olsson: spelman, artist*, Hedemora 1992.

mycket uppskattning och beröm för sin sång. Astrid brukade även sjunga tvåstämmigt med en god vän, Werner Brännberg, gärna sången *Jag har hört om en stad ovan molnen*¹⁵, som då var populär. Sången *Håll grinden öppen till kyrkogård* ville en av svenska kyrkans predikanter, Mauritz Brodersson i Laisvall, att hon skulle skriva in i boken och sjunga. Han sade: "Om jag dör före dej så får du sjunga den på min begravning". Men när Brodersson gick bort hade Astrid för länge sedan flyttat från orten. Då hon fick reda på att han dött, flera månader senare, var det tyvärr för sent.

Efter ett par år flyttade familjen, som vid det här laget hade utökats med tre barn, till Arjeplog. Under några år drev Arne Stenmark fotoateljé och affär och Astrid fick tillfälle att utöva en annan av sina konstnärliga ådror. Hon retuscherade och handkolorerade förstoringar och porträtt.

Den andra sångboken

Och naturligtvis fortsatte Astrid med sången! Tillsammans med väninnan Ragna Sandström, som spelade gitarr, blev det många tvåstämmiga duetter. I Arjeplog skaffade Astrid också den andra sångboken. Det var liten ringbok med bokstavsregister och små, linjerade pappersark. Pärmen var bekväm att ha med sig på mötena och behändig att hålla i handen när man sjöng, minns Astrid. Långt fram i tiden har predikanter, t.ex. inom EFS, använt sådana ringböcker för predikningar. Astrid själv predikade kanske mest genom

¹⁵ Text av Lydia Lithell, 1947, till en rysk folkmelodi. Sångens bakgrund tecknas av Allan Thybell, "*Jag har hört om en stad*": en bok om Lydia Lithell, Örebro 1978, s. 106–115.

sjungna ord och toner. Dock tog hon gärna tillfället i akt att tala med de människor hon mötte, både om sin egen tro och om de yttersta tingen.

Sångtexterna i den andra sångboken skrevs på skrivmaskin. Innehållet i denna andra sångbok är till vissa delar maskinskrivna avskrifter av texter ur den äldre vaxduksboken.

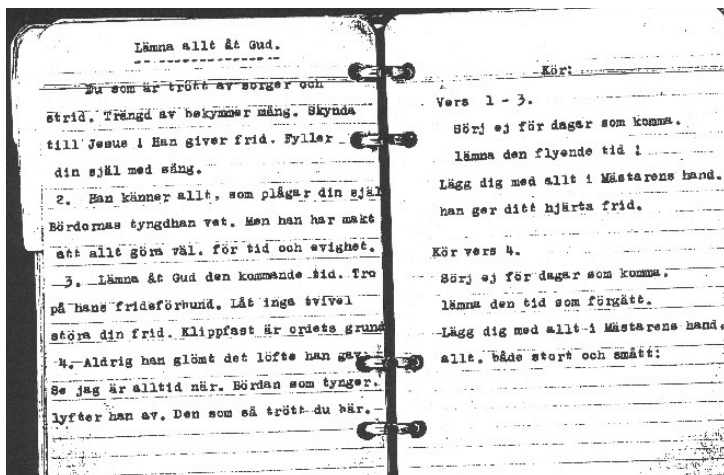

Illustration 6. Sångtexterna i den andra sångboken, en liten s.k. ringbok, skrev Astrid Stenmark in på skrivmaskin. Här texten till sången *Lämna allt åt Gud* av Elsa Eklund.

I den maskinskrivna sångboken skrevs också in texter som Astrid tidigare haft på lösblad. De sista sångerna är daterade Östanbäck 1971, vilket ger ett tidsspänn på närmare fyrtio år. På senare år skrev hon in texten till *Han är min sång och min glädje* som blev populär genom sångaren Pelle Karlsson.¹⁶

¹⁶ Text av Pelle Karlsson, 1973, till musik av Dallas Frazier, 1966. Sången ingår som nr 353 i Karl-Erik Heinerborg, Lennart Jernstrand

En tusenkonstnär

Även om Astrid småningom slutade sjunga offentligt sjöng hon mycket och gärna tillsammans med familj, släktingar och vänner. När första barnbarnet Pernilla döptes i Astrids hem en sommarsöndag 1985 sjöng Astrid och hennes dotter Dagny ett par sånger. Dopprästen Reiford Svensson, då komminister i Byske församling, uppmuntrade dem att sjunga in sångerna på kassettband. Maken Arne fungerade som inspelningstekniker till en början, men sedan började Astrid enligt egen utsago "mexter sjäölv vä hedderna". Nyfiken och teknikorädd prövade hon sig fram och genom att använda två bandspelare kunde hon till och med göra inspelningar där hon sjöng tvåstämmigt med sig själv!

"Ingenting är omöjligt" var något av ett livsmotto för Astrid Stenmark. Hon stänkmålade hela källarvåningen i villan alldeles själv. När yrkesmålarna vägrade att tapetsera på hög höjd och i trappor genom flera våningar ringde byborna till Astrid. Liten, smidig och nätt balanserade hon på höga höjder och gjorde jobbet galant.

"Men se bara till att det inte kommer en gris lös när du har målat golvet!", varnade Astrid. Det hände i Åliden en gång på 1930-talet. Astrid kom hem på några dagars ledighet och ville göra lite fint, så hon tog sig för att måla golven. När hon precis hade tvättat penseln upptäckte hon grisen som kommit lös, halkandes i oljefärgen på golvet, alldeles blå.

Astrid Stenmark sjöng genom hela sitt långa liv och höll rösten igång. Ändå tyckte hon, några år efter de nittio, att rösten inte var lika bra som förr. Det gick tyngre att sjunga, men fortfarande fann hon samma glädje i musiken. Så gott som dagligen satt hon en stund vid sin kära orgel. Hon trampade, spelade och sjöng ur sin sångbok. Hon gick ur tiden i februari 2017, i sitt nittioåttonde levnadsår. Astrid Stenmark sade själv om sin repertoar, när jag intervjuade henne våren 1995: "De är märkvärdiga de här sångerna. Och de har varit till stor välsignelse!"¹⁷

Käll- och litteraturförteckning

- Anefelt, Paul, *Sång och klingande spel: om sångförfattare och kompositörer. D. 2*, Stockholm 1972.
- Brännström, Marcus, *Astrid Stenmarks sångbok. 1945–1995*, Skellefteå 1995.
- Brännström, Marcus, "'Högt upp bland Nordens snö och is...' Om sångarevangelisten Ziga Olofsson (1910–2007) och en frälsnings-sång med Lapplandsmotiv" i *Oknytt* 3–4 2010, s. 6–33.
- Dahlberg, Dag & Dahlberg, Urban (red.), *Skillingtryck*, Stockholm 1986.
- Daniels, John J. (red.), *Sions glädjebud: psalmer, sånger och andliga visor*, [s.n.], Minneapolis, Minn. 1904.
- Den svenska psalmboken antagen av 1986 års kyrkomöte: med Evangeliska fosterlands-stiftelsens psalmtillägg (701–800)*, Uppsala 1987.
- Gamla sånger och nya 1, För strängmusik*, Stockholm 1936.
- Heinerborg, Karl Erik, Jernstrand, Lennart & Holgersson, Gun-Britt (red.), *Segertoner melodisångbok*, Stockholm 1988.
- Hultman, J.A., *Solskenssånger*, Stockholm 1958.

¹⁷ Marcus Brännström, Marcus, *Astrid Stenmarks sångbok. 1945–1995*, 1995, s. iii.

- Karlsson, Martin, Brander, Herbert & Eklund, Elsa (red.), *Nya sånger sångsamling för musikföreningar, solo och duett / 1-4* ., [Ny utg.], Uddevalla 1935.
- Kom!: ny följd ungdoms- och väckelsesånger*, utg. av EFS:s ungdomsorganisation De ungas förbund, Stockholm 1933.
- Pilgrimssång och Himlaton: 117 andliga sånger*, 2005.
- Strand, Karin, "'Köp den blindes sång': om självbiografi och bettleri i tiggarrisor av blinda" i Ann-Catrine Edlund & Susanne Haugen (red.), *Människor som skriver – perspektiv på vardagligt skriftbruk och identiteter*, Umeå 2013, s. 91–114.
- Ternhag, Gunnar, *Hjort Anders Olsson: spelman, artist*, Hedemora 1992.
- Ternhag, Gunnar (red.), *Samlade visor: perspektiv på handskrivna visböcker: föredrag vid ett symposium på Svenskt visarkiv 6–7 februari 2008*, Uppsala, 2008.
- Thybell, Allan, *"Jag har hört om en stad": en bok om Lydia Lithell*, Örebro, 1978.

ULF LUNDSTRÖM

Drängsmarksåsen – en gammal led för färder mellan lappmarken och Bottenvikskusten

I Västerbotten finns flera åsar som ligger i långa stråk tillsammans med sandhedar vilka går från närheten av fjällkedjan ned till kusten. Åsarna går från nordväst mot sydost. De synes mestadels ha använts vintertid av samer med ren och ackja eftersom renlaven växer på dessa marker. Möjligt kan de till en mindre del ha använts sommartid. Stråken har sannolikt haft en viktig roll för kommunikationer, handel, kulturmöten och samhällsorganisation. Åssträckningarna har sannolikt ett samband med segelleden längs kusten och där åsarna korsar leden har sannolikt viktiga knutpunkter uppstått där några kan ha varit Bureå, området vid Skellefteå landsförsamlings kyrka, Kåge-Ostviks området samt Tåme. En förmedlande länk mellan kustens led och åsarna kan vara de birkarlar (handelsmän som hade rätt att handla med samerna samt att ta upp skatt av dem) som kan knytas till platser där åsar kommer fram till havet. En av dessa åsar kallas här för *Drängsmarksåsen* (se bild 1) och går från sjön Rappen i Arjeplogsfjällen via Byskeälven genom Arvidsjaur, in i Jörn vid Granberg, passerar Degerträsk och Stavaträsk, kommer in i Byske i närheten av Lillkågeträsk och går vidare över Drängsmark för att nå havet vid Ostvik och Östanbäck.

Vid Drängsmarksåsen fanna birkarlar i Östanbäck och Kåge.¹ Äldsta vägen mellan Skellefteå och Arvidsjaurs kyrkor gick längs åsen, enligt en karta från 1638.² Vägen kan ha funnits redan i slutet av 1500-talet då det fanns ett kapell i Arvidsjaur. Väster om lappmarksgränsen kommer åsen fram till Byskeälven och följde åsar och sandiga partier längs älven fram till Arvidsjaurs kyrka. I Frostkåge fanns en vägkorsning med kustlandsvägen. Från 1660-talet fanns ett gästgiveri i byn.

Efter 1640 när präster har bosatt sig i Lappmarken skulle spannmål föras upp till Lappmarken på snöföret. Egentligen hade kustens bönder ansvar att föra säden till gränsen mellan Lappland och Västerbotten. Men eftersom hästar inte kunde ta sig fram till gränsen på grund av att inte hö fanns tillgängligt ordnade man så att bönderna skulle lämna spannmålen i Kågeträsk där samerna hämtade med ren och ackja.³

Vid åsen finns många namn som innehåller *lapp* 'same' där de flesta sannolikt syftar på bosättningar av samer i Drängsmark vilka funnits sedan senare delen av 1700-talet. Även i byn Kusmark vid Kågeälven fanns en större samisk bosättning vid denna tid.

¹ Ulf Lundström, *Bönder och gårdar i Skellefteå socken 1539–1650*, 2:a uppl., Umeå 2004, s. 117ff. En detaljerad genomgång av kulturhistoria längs åsarna i norra Västerbotten finns i Ulf Lundström, *Människor och miljöer i Skelleftebygden under 1800-talet. Ett bidrag till Skellefteås historia*, Umeå 2008, s. 21ff.

² Karta Bergskollegiums arkiv, RA, i Lundström 2004, s. 87f.

³ Skellefteå dombok 1737, s. 191r.

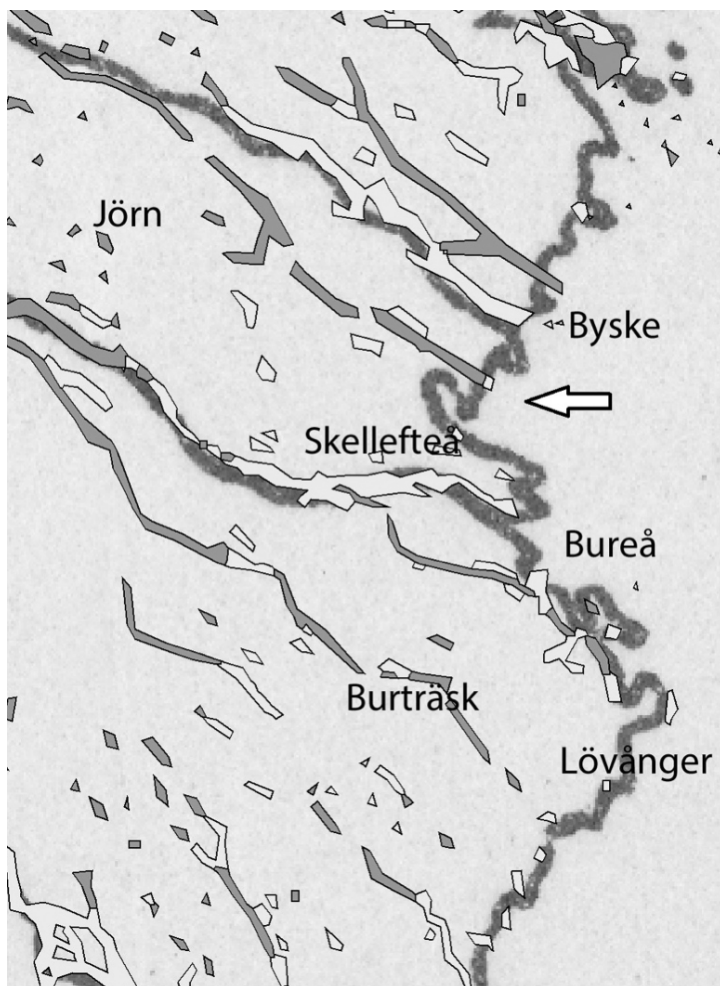

Illustration 1. Åsarna i norra Västerbotten. Drängmarksåsen markeras med en pil. Kartan framtagen av Fredrik Palm, Humlab, Umeå universitet.

Från Drängsmarksåsen vid Drängsmark går ett sandigt parti ned till Kusmarksliden och vidare fram till Kusmark. De fastboende samerna har som regel kommit flyttade längs den åssträckning som går från deras tidigare bosättning i Lappland och till den nya boendeorten vid kusten. En del namn på *lapp* är äldre såsom namnet *Lappviken* vid havet intill Östanbäck som nämns på en karta från 1702–1703.⁴ Vid denna tid bedrevs inte tamrenskötsel i Västerbottens kustland. Namnet kan möjligen syfta på samer som har fiskat vid kusten. Däremot behöver inte ortnamn som innehåller *ren* ha en koppling till samer. Bönder fångade ren i fångstgropar ännu på 1600-talet.

Vid åsen finns flera mindre sjöar vars namn slutar på det västnordiska namnelementet *-vatten* 'sjö'. Namnelementet synes ha en koppling till åsar och finns i norra Västerbotten främst från Skellefteälven och söderut samt i några namn vid Drängsmarksåsen. Norr om denna saknas namnelementet men återkommer i gränsområdet mellan kommunerna Piteå och Luleå och finns sedan fram till språkgränsen mellan svenska och finska mellan Kalix och Haparanda kommun. En fråga man ställer sig är om namnen fått sin spridning genom impulser från Norge som har förmedlats via åsvägarna.⁵

Ortnamn som är bildade till samiskt språkstoff indikerar kraftfullt en samisk närvaro då samerna varit på platsen så länge att deras namn övertagits av svensktalande. Eller att samerna varit ensamma på dessa platser som därför inte

⁴ LSA Z5 88:1.

⁵ Lundström 2008, s. 76ff.

fått något namn på svenska. Några namn i norra Västerbotten som är bildade till samiskt språkstoff är *Gorkuträsk*, *Lubboträsk*, *Sittuträsk* och *Skellefteå*.

Fornlämningar i form av härdar och fångstgropar är vanliga längs åssträckningen. Särskilt tätt ligger fornlämningarna i Drängsmark, väster om Lillkågeträsk samt i området Djupfors-Stavaträsk. Några härdar i området har undersökts av Silvermuseet i Arjeplog och de dateras till 1700- och 1800-talet. Fångstgropar härrör sannolikt från en tidigare period.

De renflyttningsleder som samerna har använt vid kusten från andra halvan av 1700-talet och ännu i dag går längs dessa åssträckningar. Så än i dag har dessa naturformationer en betydelse.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

HLA = Landsarkivet i Härnösand.

LSA = Lantmäteristyrelsens arkiv, Lantmateriet. [Ingår även i databasen Historiska kartor: <www.lantmateriet.se>

RA = Riksarkivet, Stockholm.

Skellefteå dombok = Renoverade domböcker, Västerbottens län 1737 ff. HLA.

Litteratur

Lundström, Ulf, *Bönder och gårdar i Skellefteå socken 1539–1650*. 2:a uppl., Umeå 2004.

Lundström, Ulf, *Människor och miljöer i Skelleftebygden under 1800-talet. Ett bidrag till Skellefteåns historia*, Umeå 2008.

SIV REHN

När dödgrävaren fann ett mördat barn

I slutet av april 1874 hittade dödgrävaren i Nysätra församling "ett mördat gossebarn". Barnkroppen var "lagt avsides på norra sidan om kyrkan å kyrkogården".¹ Men hur hade barnet hamnat där?

Illustration 1. Den vackra kyrkan i Nysätra församling våren 2005. Privat fotosamling.

¹ Nysätra kyrkoarkiv: Födelse- och dopböcker C:6 (1862–1891), Död- och begravningsböcker C:6 (1862–1891), Husförhörlängder AI:10b (1862–1873), AI:11b (1874–1883), AI:12b (1884–1894).

Det visade sig snart att Catharina Sofia Ögren, en 24-årig piga hemmahörande i Gumboda, var barnets mor. Vem som gömt den lilla kroppen intill kyrkan är emellertid oklart.

Föreliggande berättelse handlar om Sofia, som hon själv kallade sig, hennes bakgrund och de svåra månaderna efter dödgrävarens fynd. Vi får därefter följa hennes liv och erfarenheter från de år hon tvingades leva på annan ort till återkomsten till hemorten.

Sofia var född och uppvuxen med sin mor och far samt en sju år äldre halvbror i Gumbodabäcken, strax intill hamnen öster om Gumboda by i Västerbotten. Fadern var sjöman och borta från hem och familj under långa perioder.

Sofia började arbeta som piga redan vid 15 års ålder, troligen i närheten av hemmet, då hon under denna period alltjämt hade sin fasta bostad hos föräldrarna. Våren 1866, på sitt 16:e år, blev Sofia gravid utanför äktenskapet. Barnet, en son som fick namnet Gustaf Adrian, föddes i december samma år. De blev båda kvar hos Sofias föräldrar i Gumbodabäcken.

Kustlandets befolkning i Bygdeå och Nysätra församlingar hade nu kommit in i den period som senare kom att kallas *nöddåren*. År 1866 regnskadades höet och ruttnade, och året därpå var våren kall och vårbruket försenades. Några dagars värme avlöstes av stäng kyla och – rapporterade läkaren Risberg – ”i augusti så skarp köld att grödan förstördes”. Enligt läkarens årsrapport var antalet döda år 1868 ungefär tre gånger så stort som normalt.²

² Stig Axel Eriksson & Gösta Öhlund, *Ånäset genom tiderna*, Bonässund 1997, s. 203–205.

I slutet av denna period fick makarna Ögren i Gumbodabäcken ytterligare en mun att mätta då Sofia i oktober 1870 födde sitt andra barn, sonen Per Anton.

Ett mörkt år

När Sofia drygt två år senare – i januari 1873 – födde en dotter, skulle hennes liv komma att förändras.

Den våren och sommaren var i likhet med år 1867 ovanligt kall. I Gumboda by och på den militära övningsheden låg snön djup långt in i maj. Medan bönder, småbrukare och torpare slet med vårbruket kunde ortens befolkning se hur militära chefspersoner roade sig. Officerarna på heden hade beslutat att använda sig av det för årstiden ovanliga vädret och under kristi himmelsfärdsdag den 22 maj anordnades "ett slädparti å heden".³

Men för Sofia såg verkligheten annorlunda ut. En dryg månad senare, i mitten av juli detta år, avled hennes dotter vid en ålder av 5 månader och 19 dagar.

När Sofia kort därefter insåg att hon återigen var gravid lämnade hon – eller tvingades lämna – föräldrahemmet. Hon flyttade till Gumboda by och det tidigare fänriksbostället Thureberg, där hon samma höst fått tjänst som piga. Enligt husförhörslängden följde de båda sönerna, nu sju och tre år gamla, med henne till den stora gården som låg intill gästgiveriet i de centrala delarna av Gumboda by.

³ Carl Bennedich, *Västerbottens och Norrbottens fotfolk. Minnesskrift med anledning av Kungl. Västerbottens regementes 300-årsjubileum*, Stockholm 1924, s. 223.

Tillsammans med ytterligare en piga, ibland två, samt ett par drängar, arbetade den snart höggravida Sofia på det gamla militärbostället. Gården var nu utarrenderad till förra handlanden A. F. Wall. Pigorna hade ansvar för mjölkningen av gårdens kor och, tillsammans med drängarna, skötseln av de smådjur som fanns i ladugården. Dessutom skulle pigorna sköta kökssysslorna och samtidigt passa de barn som fanns i huset. Sofia var inte ensam om att ha ett eller flera utomäktenskapliga barn med sig.

April 1874 – förlöst och åtalad

Måndagen den 6 april, vilket var annandag påsk detta år, började Sofia dagens arbete i boställets kök tillsammans med de övriga pigorna. Plötsligt översköldes hon av illamående och insåg då vad som var förestående. Trots det följde hon som vanligt pigan Gustava ut till boställets ladugård för att sköta morgonsysslorna.⁴ När de var klara gick Gustava återigen in i köket, men Sofia begav sig då till granngården och gästgivare Lindströms ladugårdsbyggnad. Sofia hade ”i avsikt att där framföda sitt foster [...] redan då fattat beslut att döda detsamma”.⁵

Efter att Sofia uppehållit sig i byggnaden i ungefär en kvart var barnet framfött levande och det var, enligt hennes egen bedömning, ”i det närmaste fullgånget”. Genast efter

⁴ Redovisning av vad som inträffade under perioden 6–22 april framgår av protokoll från den 6 maj år 1874, §18, Dombok AIa:40 Häradsrätten i Nysätra tingslag, Landsarkivet i Härnösand.

⁵ Detta samt följande citat i avsnittet är hämtade ur domstolens protokoll daterat den 6 maj 1874.

födelsen knöt Sofia "omkring barnets hals hårt" ett band, som "ursprungligen utgjort överklädnaden till en krinolinfjäder, men som begagnats av henne som strumpeband". Hon virade bandet flera varv omkring barnets hals och "sedan hon med en gång tilldragit det" visade barnet inte något tecken till liv.

Därefter lindade Sofia om barnkroppen med en säck som hon hittade i ladugården och placerade säcken "med dess innehåll i ett bås". Sofia återvände till boställets kök och uppgav för dem som befann sig där att hon mådde illa och gick till sängs. Dagen därpå "höll hon sig uppe" hela dagen och även under onsdagens förmiddag, men under senare delen av den dagen var hon sängliggande. Sent på onsdag kväll steg Sofia upp och smög sig iväg för att flytta det döda barnet. Hon trodde inte att någon hade märkt att hon lämnade huset. Sofia hämtade och flyttade "det av säcken fortfarande omhöljda barnet" till boställets ladugårdsvind. För att nå upp till "gluggen eller öppningen" tvingades hon stiga upp på en tunna som stod uppställd strax nedanför. När hon så kom tillbaka till bostället berättade hon för Gustava att hon "blivit förlöst".

I granngården hade man emellertid fattat misstankar om att något inte stod rätt till. Gästgivareänkan Lindström sände bud till handlanden Carl Lancén, som då arrenderade bostället, med hälsning att man misstänkte att deras piga "begått barnamord", varefter Lancén omgående sände efter barnmorskan som undersökte Sofia. Misstankarna bekräftades och Sofia berättade att nedkomsten skett annandag påsk, den 6 april.

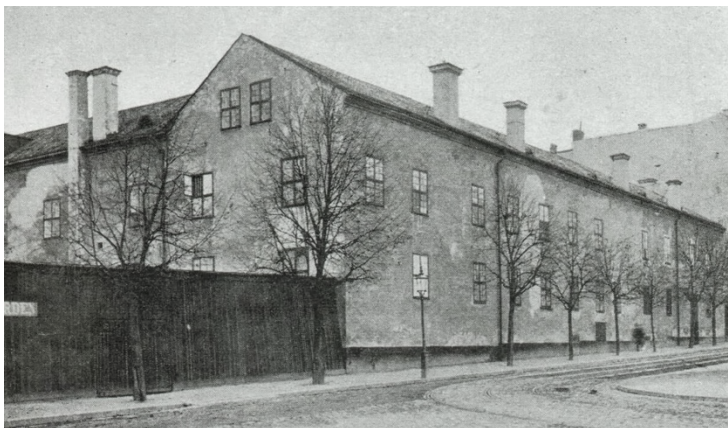

Illustration 2. Centralfängelset på Norrmalm, ett gemensamhetsfängelse med plats för 300 kvinnliga arbets- och straffångar från hela landet. Bilden visar gårdslängan mot Barnhusgatan samt det plank som dölde fängelsegården. Kungliga bibliotekets bildsamling, Stockholm.

Fredagen den 10 april inleddes med att kronolänsmannen, tillika åklagaren, Grundberg och fjärdingsmannen Glas sökte efter barnkroppen, inledningsvis i boställets vagnslider, där Sofia sagt att hon lagt den, men kroppen var inte "någonstans att finna". Sofia, som var sjuk och sängliggande, sände nu bud med Gustava ut till männen att kvarlevorna fanns på ladugårdsvinden. Männen begav sig till den uppgivna platsen och återfann knytet med det döda barnet.

Samma dag genomfördes ett formellt polisförhör varvid Sofia erkände att hon dödat barnet. På fråga om varför hon dödat det svarade Sofia att "det var bäst för barnet". Dess far var död och hon visste inte hur hon själv skulle klara att föda och uppfostra det.

Innan dagens slut hade man även beslutat om häktning, men då Sofia inte kunde föras till länscellfängelset på grund av sjukdom, ställdes hon under uppsikt av fjärdingsman Glas. Hon fick inledningsvis stanna på bostället, men sedan hon blivit något bättre, flyttades hon till Glas hemvist.

Det återfunna barnliket genomgick rättsmedicinsk undersökning under lördagen den 11 april, varefter läkaren bekräftade att barnet "avdagatagits medelst strypning". Sofia kunde, med stöd av läkarintyg, vistas hos familjen Glas fram till den 22 april då hon fördes till länscellfängelset i Umeå.

Den odöpta förs till vigd jord

Den 28 april, när dödgravaren hittat barnliket på kyrkogården norr om kyrkan, sökte han sannolikt omgående upp kyrkoherde Nordenstam. Tillsammans kunde de troligen konstatera att barnets kropp hade spår av en rättsmedicinsk undersökning. Detta gav dem hjälp att identifiera den döda barnkroppen.

Prästen, som sannolikt hade goda informella kontakter med såväl kronolänsmannen som läkaren, bör vid denna tidpunkt haft kännedom om händelsen i Gumboda och den utredning som pågick. Därmed kunde de sluta sig till att det var det "mördade gossebarnet" man hittat. Man visste då även vem modern var och var man kunde hitta henne.

Sofia, som under sin sjukdomsperiod hela tiden stått under uppsikt av fjärdingsmannen Glas, hade troligen inte själv haft möjlighet att föra barnkroppen till kyrkogården. Det är däremot möjligt att Sofias mor, som nu hade ansvar

för Sofias båda levande barn, var den som såg till att det odöpta gossebarnet fick vila i vigd jord.⁶

En dryg vecka senare, den 6 maj, ägde rättegången rum. Sofia dömdes till sex års straffarbete. Svea hovrätt fastställde Häradsrättens dom, och den 17 juli 1874 avsändes Sofia med fångtransport sjöledes till Stockholm.

Fängelsetiden

Något fotografi av Sofia har inte påträffats, men i samband med inskrivningen vid fängelset beskrevs hennes utseende. Enligt fångrullan hade Sofia "ordinär kroppsbyggnad, ljust hår, blå ögon och trindlagt ansikte samt en längd av 153 cm". Troligen bar hon under sjötransporten ned till Stockholm, och vid inskrivningen, en blårutig bomullsklänning samt en kofta och på fötterna ett par kängor. Dessutom hade hon med sig bl.a. en ylleklänning, tre kjolar, en sjalett, en ylleväst och ett förkläde. Hennes bagage innehöll även vantar, muddar, ett par kalsonger och två par ullstrumpor samt en portmonnä med 14 riksdaler och 61 öre.⁷

Väl inskriven fick Sofia snart en relativt god uppfattning om fängelset. Det bestod av en samling grå stenbyggnader,

⁶ Sofias mor Maja Brita, eller annan person som lämnat barnet på kyrkogården, hade troligen tänkt återvända för att lägga barnet i någon öppnad grav, alternativt hade förhoppning om att prästen skulle begrava barnet med en enklare, inofficiell ceremoni. I församlingens dödbok är dödsdatum ifyllt, men kolumnen för begravning (månad och dag) är tom.

⁷ Fångrolla för Catharina Sophia Ögren, Centralfängelset på Norrmalm, D2B, volym 9.

och var ett gemensamhetsfängelse för straff- och arbetsfångar. Det var emellertid endast i kyrkan och i sjukhuset som de olika kategorierna blandades. Varje logement, som vart och ett hade plats för ett fyrtiotal kvinnor, bestod av ett stort rum med enkel inredning: upphängningsanordningar för hängmattor, pallar och en eldstad.

Fångarnas vardag bestod av arbete sex dagar i veckan. Fängelset fungerade som ett stort hushåll där kvinnorna fick delta i löpande sysslor. De städade, lagade mat, hämtade ved samt skötte uppvärmning och sjukvård. Dessutom kardades, häcklades, spanns, stickades och syddes det i fängelset. Man framställde kraftig säckväv och sydde fångkläder och sängkläder till landets alla fängelser.

Trots att kvinnorna arbetade tillsammans och sov i stora gemensamma salar, så var allt samröre med andra fångar förbjudet.⁸ Enligt bestämmelserna fick man inte störa stillheten genom prat, skratt eller sång, regler som många hade svårt att efterleva.⁹

Vid ankomsten till fängelset visade det sig att Sofia kunde läsa innantill, men inte skriva. Hon fick därför möjlighet att delta i fängelsets skola och dess totalt fyra klasser. Sofia deltog så småningom även i fängelseförsamlingens nattvardsgång. Det skulle emellertid dröja

⁸ Cellstraffet utvidgades 1892, och 4 år senare avvecklades Norrmalmsfängelset. Därefter kom en övervägande del av landets kvinnliga fångar att avtjäna hela strafftiden i cell (Roddy Nilsson, *En välbyggd maskin, en marดรöm för själen. Det svenska fängelsesystemet under 1800-talet*, Lund 1999, s. 367).

⁹ Siv Rehn, *Vita Duvan. Det gamla cellfängelset i Luleå*, Stockholm 2005, s. 158–160; Marja Taussi-Sjöberg, *Dufvans Fångar. Brottet, straffet och människan i 1800-talets Sverige*, Stockholm 1986, s. 123.

fram till dagen före julafton 1877, innan hon förmådde sig att aktivt delta i den kristna ceremonin.

Enligt en sammanfattande notering om Sofias uppförande under anstaltstiden framkommer det att hon hade uppfört sig "väl".¹⁰

Hemkomsten till Gumboda by

I mitten av juli 1880 hade Sofia fullgjort sitt straff och kunde lämna anstalten. Några dagar senare var hon åter i hembyn. Här var nu liv och rörelse då man en vecka tidigare inlett sommarens bevaringsmöte.¹¹ Sannolikt begav hon sig omgående till föräldrahemmet i Gumbodabäcken och sina båda söner, nu fjorton och tio år gamla, som bott hos sina morföräldrar under hennes år i Stockholm. Sofia hade vid hemkomsten 205 riksdaler i kontanter, vilket var en god summa pengar.¹²

Fängelseskolan hade skänkt henne nya färdigheter som skulle underlätta vardagssysslorna; Sofia kunde nu både läsa och skriva. Sannolikt hade även kontakten med de kvinnliga medfångarna gett henne viktiga insikter och kunskaper.

Det är oklart under vilka omständigheter det döda barnet hade avlats. Sofia uppgav att barnets far var död. Han hade tidigare, när han fått kunskap om hennes graviditet, lovat henne äktenskap och hela tiden behandlat

¹⁰ Kyrkoboken Centralfängelset Normalm, volym A1a:13.

¹¹ Bennedich 1924, s. 229.

¹² Fångrulla för Catharina Sophia Ögren, Centralfängelset på Norrmalm, D2B, volym 9.

henne väl. Beträffande de tre tidigare barnens tillblivelse finns inga noteringar.

Tre år efter hemkomsten ingick den nu 33-åriga Sofia äktenskap med den femton år äldre Lars Larsson, torpare och fiskare i Gumboda. Några barn föddes inte i äktenskapet.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Landsarkivet i Härnösand (SVAR):

Nysätra tingslags häradsrätts arkiv, Domböcker vid ordinarie ting AIa:40(1874).

Nysätra kyrkoarkiv: Födelse- och dopböcker C:6 (1862-1891), Död- och begravningsböcker C:6 (1862-1891), Husförhörs längder AI:10b (1862-1873), AI:11b (1874-1883), AI:12b (1884-1894).

Folkräkningar 1870-1900.

Samling av fångförteckningar för Gävleborg, Västernorrlands, Västerbottens och Norrbottens respektive län: 3 Västerbotten, Fånglistor vol. 21 (1801-1906).

Stockholms stadsarkiv (SVAR):

Centralfängelset på Norrmalm, Stamrullar över straffångar D2B:9 (1870-1878).

Centralfängelset på Norrmalms kyrkoarkiv, Husförhörslängd Ala:13 (1872-1878).

Litteratur

- Benedich, Carl, *Västerbottens och Norrbottens fotfolk. Minnesskrift med anledning av Kungl. Västerbottens regementes 300-årsjubileum*, Stockholm 1924.
- Eriksson, Stig Axel & Öhlund, Gösta, *Ånäset genom tiderna*, Bonässund 1997.
- Londos, Eva, Om askegossen från Bringetofta och döda barns begravning i *Smäländska Kulturbilder* 1995.
- Nilsson, Roddy, *En välbyggd maskin, en mardröm för själen. Det svenska fängelsesystemet under 1800-talet*, Lund 1999.
- Rehn, Siv, *Vita Duvan. Det gamla cellfängelset i Luleå*, Stockholm 2005.
- Taussi-Sjöberg, Marja, *Dufoans Fångar. Brottet, straffet och människan i 1800-talets Sverige*, Stockholm 1986.

Recensioner

Tobias Berglund & Niclas Sennerteg. *Finska inbördeskriget*. Natur & Kultur 2017.

Det Finland som den 6 december 1917 förklarade sig självständigt från Ryssland var ett land präglad av social oro och sociala spänningar. Arbetslösheten var hög, livsmedelsbristen skriande och sociala frågor som arrendelagstiftning och friköp av torp olösta. De borgerliga partierna och socialdemokraterna, lantdagens största parti, kunde inte samarbeta. Under sommaren och hösten förekom omfattande strejker bland lantarbetare på de större och medelstora gårdarna i södra och sydvästra Finland och bland fabriksarbetare i städerna, ackompanjerade av våldsamma demonstrationer och plundringar. För att upprätthålla ordningen hade borgerliga vita skyddskårer bildats och på radikalt arbetarhåll formerades röda garden. Väinö Linna har i *Upp trälär* (fi. *Täällä Pohjantähden alla 2*, 1960), andra delen av hans torpartrilogi, skildrat hur det senare kunde gå till i en sydfinsk herrgårdssocken.

Den socialdemokratiska partiledningen företrädde, liksom

den svenska, en reformistisk och parlamentarisk linje, men nedröstades av vänsterradikaler, som förordade en arbetarrevolution och socialistisk revolution som den ryska. Den 28 januari 1918 tog röda garden tillsammans med bolsjevikvänliga ryska soldater och matrosar makten i Helsingfors. Symboliskt tändes en röd lykta på taket till Folkets hus. Röda fanor hissades på krigsfartygen i hamnen. Folkkommisariatet, som leddes av tidningsmannen Kullervo Manner och hans närmaste man författaren och litteraturteoretikern Otto Ville Kuusinen, flyttade in i senatsbyggnaden.

Samtidigt överraskade de vita skyddskårerna i Vasa, under sin befälhavare general Gustaf Mannerheim, nattetid den ryska garnisonen i Vasa, som utan motstånd överlämnade 8 000 gevär. De ryska garnisonerna i Seinäjoki och Lappo avväpnades också.

Inbördeskriget var ett faktum. En blodig och tragisk nationell tragedi kom att utspela sig i det fria Finlands gryningsstamma. Inbördeskriget var ett klasskrig men inte helt enligt marxistiskt schema. På den vita sidan stod städernas borgerliga skikt, men främst Österbottens,

Savolax och Karelen självägande bönder. Mannerheim talade alltid om sin bondearmé. Vid inbördeskrigets slut på sen-våren var emellertid även var fjärde vitgardist arbetare. Röd-gardisterna rekryterades bland industri- och lantarbetare och statare och vissa vänsterintellektuella. Inslaget av torpare var obetydligt, men majoriteten av dessa torde ha sympatiserat med den röda sidan. En del torpare räknade sig dock inte till vänstern i finsk politik.

Finska historiker, senast Te-pora och Roselius (2014), har tidigare skildrat inbördeskriget. Nu har också två svenska författare, Tobias Berglund och Niclas Sennerteg, skrivit en diger och väldokumenterad bok om inbördeskriget där det omfattande svenska stödet till den borgerliga sidan med vapen, utbildade generalstabsofficerare och frivilliga för första gången skildras utförligt. Berglund är forskare i modern politisk historia vid Uppsala universitet och Sennerteg journalist med flera uppmärksammade böcker om andra världskriget och nazismen bakom sig.

Röd-gardisterna från de folkrikare södra delarna av Finland var numerärt överlägsna. De

uppgick till 90 000 man inräknat ett betydande antal kvinnor. Till detta kom ett par tusen ryska soldater. De vita, som senaten officiellt förklarade vara Finlands armé, uppgick till 70 000 man inklusive 2 000 i Tyskland utbildade s.k. jägare, som under sju månader tjänstgjort på den tyska östfronten. Härtill kom den nästan lika stora svenska frivilligstyrkan. Många stridande på bägge sidor var inte uniformerade utan snarare civila med vapen i hand. Vitgardisterna var utrustade med vita armbindlar.

Fronten var långdragen och sträckte sig från söder om Björneborg via Jyväskylä till norr om Viborg på Karelska näset. Mannerheims nybildade armé var inledningsvis hårt pressad. Propåer om svensk militär intervention och vapenleveranser avisades av den Edén-Brantingska ministären. Även om socialdemokratin och fackföreningsrörelsen tog avstånd från det röda upproret i Finland så var sympatierna för den röda sidan på arbetarhåll stora något som särskilt Branting hade att förhålla sig till.

Vapenförsörjningen till de vita ordnades på två sätt. En av Mannerheims bägge bröder i Sverige, Johan Mannerheim, var

direktör för Kramfors AB i Ådalen. Han anordnade en insamling som på kort tid inbringade hela 300 miljoner i dagens penningvärde till främst köp av vapen på den privata svenska marknaden och som sedan smugglades till Vasa. Samtidigt eskorterade svenska krigsfartyg vapenleveranser genom svenskt territorialvatten från Tyskland till Vasa.

Den viktigaste hjälpen från svenskt håll till den vita sidan bestod i att cirka 1 600 frivilliga, både stabsutbildade officerare och meniga, anslöt sig till Mannerheims armé: 600 enrollerades direkt i den finska armén, medan 1 000 man bildade den s.k. Svenska brigaden. Brigadens befälhavare var överstelöjtnanten Harald Hjalmarson snart utnämnd till generalmajor i Finlands armé. Han var far till högerledaren Jarl Hjalmarson. Berglund-Sennerteg analyserar ingående brigadens sociala sammansättning och försöker genom brev och memoarer komma åt de finlandfrivilligas motiv.

Bland höga svenska officerare knutna till Mannerheims stab återfinns medlemmar från adliga ätter som Douglas och Hamilton. Två yngre svenska historiker, Adolf Schück och

Olof Palme deltog. Schück var son till litteraturprofessorn, akademiledamoten och Uppsala universitets rektor Henrik Schück. Han blev senare framstående stadshistoriker och far till Herman Schück professor i historia vid Stockholms universitet 1978–1991. En sonson är Dagens Nyheters samhällsekonomiske krönikör Johan Schück. Den adlige Olof Palme, farbror till den Olof Palme som kom att bli Sveriges statsminister, var född i Borgå men växte upp i Djursholm där hans farbror Henrik grundade Djursholms villastad. Olof Palme avlade 1908 licentiatexamen i Uppsala för den legendariske historieprofessorn Harald Hjärne. Hans finska adliga släktingars gods låg i Borgå och Pernå öster om Helsingfors och skulle sannolikt konfiskeras i händelse av en röd seger och nära släktingar löpa risk att mördas. Den svenska finlandsaktivismen betonade överlag det gemensamma svensk-finska kulturarvet, men där fanns också hos Olof Palme och andra en tydlig antifennomani.

Bortsett från det lilla överklassinslaget hade den Svenska brigaden en bred social sammansättning och motiven att enrollera sig var skiftande. Hälften av

de frivilliga angav sina yrken. Närmare tio procent var verk-samma inom jord- och skogs-
bruk, 26 procent inom industri-
och hantverksyrken och nästan
lika många inom handel och
transport. Bland dem med all-
män tjänst och fria yrken domi-
nerade stamanställda inom
krigsmakten. De senare angav
framtida avancemang inom för-
svaret som ett viktigt skäl till del-
tagande. I övrigt var motiven
skiftande. En arbetare angav att
han enrollerat sig därför att "det
s.k. arbetarpartiets hållning i
denna fråga var en stor skam för
hela arbetarklassen".

Den 9 mars gick 15 000 röd-
gardister till anfall norrut mot in-
dustristaden Tammerfors. An-
fallet slogs emellertid tillbaka
och de vita gick till motanfall och
inringade Tammerfors. Efter
hårda strider stormades staden
den 6 april. De vita förlorade 600
i stupade, de röda 2 000 och
11 000 rödgardister tillfångatogs.
En uppmärksam insats gjor-
des av 400 man ur Svenska briga-
den men förlusterna var stora.
Omkring 150 man stupade, där-
ibland Olof Palme. Begrav-
ningen i Uppsala domkyrka för-
rättades av ärkebiskop Nathan
Söderblom och blev en manifes-
tation för det vita Finland. Olof

Palme efterlämnade hustru och
fem barn. En son, Sven Ulric
Palme, blev en mycket känd
historiker och professor vid
Stockholms universitet 1963-
1977. Han deltog som frivillig i
vinterkriget 1939-1940 men tog
avstånd från fortsättningskriget.

Slaget vid Tammerfors blev
en politisk och psykologisk
framgång för de vita. De röda
tillfogades snart också ett avgö-
rande dråpslag sedan senatens
ordförande och regeringschefen
Pehr Evind Svinhufvud, den se-
nare så folkliga presidenten
"Ukko-Pekka", mot Manner-
heims vilja inkallat tyska trupper
mot rödgardisterna och de ryska
soldaterna på Åland och i
Helsingfors. Tyskland ville ut-
nyttja Rysslands svaghet för att
flytta fram positionerna i öster-
sjöområdet. Sedan Åland pacifi-
cerats landsteg den 3 april 10 000
man ur den tyska östersjödivi-
sionen i Hangö och marscherade
mot Helsingfors som intogs den
14 april. Rödgardisterna avväp-
nades. Över 30 000 tillfångatogs
delvis i samarbete med Manner-
heims västra armé. Något senare
föll Viborg i de vitas händer och
12 000 rödgardister tillfångatogs.

I början av maj gav de sista
röda gardena upp och inbördes-
kriget var slut till priset av 3 400

röda och 3 100 stupade vita. Redan tidigare hade de röda ledarna flytt till Ryssland. Manner blev ordförande för det i Finland förbjudna kommunistpartiet och dog under Stalins utrensningar 1939. Kuusinen kom att bli Lenins nära förtrogne och utrikespolitiska rådgivare. Han var också ordförande i Komintern och vice ordförande i Högsta Sovjet samt Sovjetunionens främste uttolkare av marxismen. Kuusinen dog 1964 och ligger begravd i Kremmuren.

Med facit i hand kan man säga att den röda revolutionen i Finland var dömd att misslyckas på förhand precis som de två andra något senare kortvariga socialistiska revolutionsförsöken utanför Ryssland – den bayerska rådsrepubliken och Béla Kuns proletära diktatur i Ungern. Avgörande för utgången var att den stora självägande bondeklassen ställde upp på den vita sidan och att Vasasenaten införde allmän värnplikt. De vita hade också, i motsats till de röda, professionella befälskadrer på alla nivåer. Till de rödas nederlag bidrog också att endast ett par tusen ryska soldater av de mer än 40 000 som fanns i Finland anslöt till de röda garderna. Socialdemokraternas mångårige ledare

under mellankrigstiden Väinö Tanner skriver i sina memoarer att det var ett stort misstag av Finlands arbetare att ta till vapen 1918.

Som alla inbördeskrig var det finska ett grymt och brutalt krig. Omedelbart efter maktövertagandet i Helsingfors och på andra håll inleddes en röd terror, som riktade sig mot borgerliga grupper, som ansågs stå i vägen för revolutionen som fabrikörer, präster, handlare, ingenjörer, läkare, lärare och borgerliga politiker. Även bönder mördades. Linna låter i sin *Upp trälar* byns gamle baron och godsägare mördas av en rödgardist och sedan kastas i ett dike. Man räknar med att 1 600 personer mördades av de röda. De sista mordena begicks i Viborg då samtliga vitgardister i stadens fängelse sköts.

Den vita terrorn blev ännu värre. Enligt officiella siffror (se t.ex. *Nationalencyklopedin*) mördades 8 400 rödgardister under och efter inbördeskriget av de vita saklöst eller efter summariska förhör. Hur ett sådant kan ha gått till beskriver den finlandssvenske modernistiske författaren Elmer Diktonius 1930 i diktcykeln om *Röd-Eemeli, Ballad från anno 18*, objektivt hållen men fylld med medkänsla och

indignation. Diktonius hade nära kontakt både före och efter inbördeskriget med den litteräre Kuusinen och påverkades av dennes estetik. Han sympatiserade därför med de röda, men anslöt sig aldrig till de röda gardena. Det mest kända partiet i diktyckeln lyder:

Röd-Eemeli står
inför rättens bord,
under lugg
bligar dystert framför sig:

- Bekänn din fan,
att du mördade, stal,
och var chef för ett dödskompani!
Nå, bekänn din satan,
eller vill du att colten talar!
Under lugg
mumlar Eemeli själv sin
dom:
hellre colten då.

Endast 500 rödgardister kom i Helsingfors att rannsakas av regelrätta domstolar efter inbördeskriget varav 130 dömdes till döden och avrättades. Den vita terrorn kritiserades även från högerhåll i Sverige. Sjöförsvarsministern Erik Palmstierna skrev i april i sin dagbok: "de vitas övermod har ingen gräns". Vid samtal med högerledaren Arvid

Lindman sade denne: "de äro ett förbannat byke allesammans".

Berglund-Sennerteg visar övertygande, genom analys av brev och andra källor, att svenska frivilliga deltog i summariska avrättningar av rödgardister. Många traumatiserades och fick livslånga skador. Överste Hjalmarson begick självmord redan ett år efter inbördeskriget. Andra blev betänksamma när de fick se under vilka usla förhållanden det finska proletariatet levde. Befolkningens matbrist på gränsen till hungersnöd var en daglig syn. Medan inbördeskriget pågick skildrade den kända journalisten Elsa Blenda Nordström hungersnöden i norra Finland i en reportageserie i *Svenska Dagbladet*.

I juni 1918 var 75 000 rödgardister internerade i fångläger. Sveaborgs fästning (från 1918 *Suomenlinna* på finska) utanför Helsingfors var det största med 13 000 fångar. Under sommaren och hösten dog 12 000 fångar på grund av dålig hygien, svält och sjukdomar. Fångarna förvägrades att ta emot de matpaket som sändes till lägren. Det segrande borgerliga Finland saknade helt empati för fångarna. De sågs som upprorsmän och landsförrädare som gjort gemensam sak

med den ryska soldatesken. Protestdemonstrationer mot fångarnas behandling anordnades i Sverige av arbetarrörelsen, dock med snart sjunkande deltagarsiffror. Fångkatastrofen skapade enorm bitterhet bland de besegrade och ännu idag inte helt läkta ärr i det finska samhället.

”Den vite generalen” Mannerheim var 1918 en omstridd person. Jörn Donner skriver i sin bok *Anteckningar om Mannerheim* (anmäld i *Oknytt* 3–4 2012) att han ”1918 kanske hoppades att den vita blodshämnden hade varit mindre brutal, även om någon heltäckande bevisning för detta antagande inte finns”. På 1930-talet förordade Mannerheim en bred folkförsoning. År 1938 yttrade Väinö Tanner att den finska arbetarrörelsen inte länge hyste någon bitterhet mot Mannerheim, som nu förespråkade en bred folkförsoning och engagerade sig i flera sociala projekt.

Reformer ägnade att minska klassmotsättningarna i det finska samhället genomfördes. Redan i slutet av 1918 infördes en lag som förvandlade torp till egna hemman. Det av senaten förbjudna socialdemokratiska partiet tilläts igen. Under Tanner höll det en skarp gräns mot kommunisterna och kunde redan

1926 bilda en minoritetsregering. Gradvis accepterade man i Finland också framväxten av en minneskultur över de röda offren. På 1930-talet genomfördes sociala reformer efter svensk folkhemsmodell.

Under vinterkriget 1939–1940 slog ett enigt Finland dövörat till inför locktonerna från den av Stalin tillsatta Terijokiregeringen ledd av Kuusinen, som efter sin långa tid i Sovjetunionen saknade kännedom om stämningarna i Finland. I det kulsprutekompani som Linna 1955 skildrar i sitt nationalepos om fortsättningskriget *Okänd soldat* (fi. *Tuntematon Sotilas*) låter han en av de modigaste soldaterna, Vanhala, sjunga rödgardistsånger i vilopauserna. Han hade fått två morbröder arkebuserade av de vita 1918. Budskapen från de ryska fronthögtalarna drev man allmänt med i kompaniet.

”Händelserna i Finland 1918” som de ibland eufemistiskt kallas var ett blodigt inbördeskrig med 37 000 döda. Men det var också ett frihetskrig. Om utgången blivit en annan hade Finland förvandlats till en sovjetisk rådsrepublik. Det framgår av handlingar som frisläppts efter Sovjetunionens fall.

Lars-Göran Tedebrand

Rättelse till Åke Sandströms artikel "*De funno sin graf i hafvet...*" *Två beklagansvärda sjöolyckor i Kvarken (Oknytt 3-4 2017)*

Olyckligtvis har bilderna på båtarna slup och haxe bytt plats i Åke Sandströms artikel (s. 34 resp. 41). Redaktionen beklagar detta och visar härmed hur det ska vara:

Figur 1. Modell av *slup* (skala 1:15) av Anders Svedelius, Holmsund. Båtbenämningen *slup* avsåg under 1800-talet vid Västerbottenskusten en cirka 10–12 meter lång, enmastad res- eller fraktbåt. En replik av en handelsmans slup på Holmön går sedan 2001 i trafik mellan Holmön och STF-vandrarhem Stora Fjäderägg. Foto Annika Sandström, Holmöns båtmuseum.

Figur 2. Modell av *haxe* (skala 1:30) av Anders Svedelius, Holmsund. Båtbenämningen *haxe* (på Holmön dial. *hakste*) betecknade inte någon mer specifik fartygstyp utan avsåg hela den grupp av olika lastfartyg under segel som ombesörjde Kvarkens och Bottenvikens nyttotrafik. Lastutrymmet i både *slup* och *haxe* var helt öppet men i enstaka fall begränsat av en mindre kajuta i aktern. Foto Annika Sandström, Holmöns båtmuseum.

Rättelsen gäller också omslagsbilden: På omslaget till nr 3–4 2017 visas en *slup*, dvs. den som visas i figur 1.

Susanne Haugen, redaktör

Verksamhetsberättelse för år 2017

Styrelsen för Johan Nordlander-sällskapet får härmed avge följande berättelse över sällskapets verksamhet under 2017.

Styrelseledamöter samt övriga funktionärer har under året varit följande:

Ordförande	Lars-Erik Edlund
Vice ordförande	Cuno Bernhardsson
Skattmästare	Carina Strömberg
Sekreterare	Anders Persson
Vice sekreterare	Lars-Gunnar Olsson
Redaktör	Susanne Haugen
Klubbmästare	Maud Widing
Vice klubbmästare	Anna Swärd-Bergström
Övriga ledamöter	Robert Eckeryd och Anders Haglund
Adjungerade ledamöter	Daniel Andersson och Stina Karlgren
Revisorer	Monika Nygren-Sténs och Clas Fries
Revisorssuppleant	Bo Nilsson
Valberedning	Mats Danielsson, Maria Lindgren och Ola Wennstedt (sammankallande).

Under året har styrelsen hållit fem protokollförda sammanträden: 27 februari, 15 maj (styrelsens konstituerande möte), 15 maj, 25 september samt 11 december.

Årsmötet hölls den 29 mars i Forskningsarkivets lokaler, Umeå universitetsbibliotek, där ordförande Lars-Erik Edlund öppnade mötet och hälsade alla välkomna. Efter årsmötesförhandlingarna mottog Stig Axel Eriksson, Arnäsvall och Bertil Öhman, Vindelns 2017 års pris för "framstående norrländsk kulturforskning" med följande prismotivering: "Två nyfikna och kunskapssökande lokalhistoriker som på ett fullödigt sätt beskrivit sina gamla och nya hemorter och sin älvshistoria. Utmärkande är den outtröttliga nyfikenheten att hitta ny kunskap i arkiven." Efter prisceremonin samtalande vice ordförande Cuno Bernhardsson med pristagarna bl.a. om hur man med olika typer av källmaterial kan utforska en bygd. Årsmötet avslutades med sedvanligt samkväm i Universitetsbibliotekets personalmatsal.

Johan Nordlander-sällskapet var medarrangör och deltog med föreläsare och bokbord vid Vilhelminabiennalen den 2-3 oktober. Arrangemanget som hölls för sjätte gången hade som tema *Nybyggjarliv i Vilhelmina – Berättelser om en tid och en bygd*. Arrangörer var Vilhelmina kommun, Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur och Centrum för biologisk mångfald med bidrag även från Göran Gustafssons stiftelse för natur och miljö i Lappland och Kungl. Skytteanska Samfundet. De lokala föreningar som medverkade var Lappmarkens släkt- och bygdeforskare, Bernhard Nordh-sällskapet och Vualtjere Duodji. Nybyggarsymposiet drog en stor publik från hela landet och många intresserade kunde tyvärr inte beredas plats på grund av lokalernas begränsning. Sällskapet ordnade med en buss som gick från Umeå och tillbaka efter symposiets slut och av totalt 135 deltagare var 31 personer medlemmar i sällskapet.

Därutöver har Johan Nordlandersällskapet även deltagit vid julmarknaden på Gammlia den 9 och 10 december.

Under året har två innehållsdiga och läsvärda dubbelnummer av sällskapets tidskrift *Oknytt* utkommit.

Försäljningen av Johan Nordlander-sällskapets böcker och skrifter uppgick under året till 10 693 kronor, nära nog en halvering jämfört med föregående år. I samband med julmarknaden på Gammlia såldes böcker för 4 470 kr, varav 2 520 kr avsåg försäljning av boken *Umeå*

1314–2014. Västerbottens museum har även köpt in Umeå-boken under året. Vid Vilhelminabiennalen var det också ett stort intresse för sällskapets skrifter och försäljningen uppgick där till 1 525 kr. Den totala försäljningen under året av övriga skrifter inklusive lösnummer av *Oknytt* uppgick till 6 751 kr. Ingvar Svanbergs bok *Hästslaktare och korgmakare* från 1999 var den bok som såldes mest även under 2017 och nu är upplagan så gott som slut.

Medel från Tuuli Forsgrens Minnesfond utdelades inte under 2017.

Johan Nordlander-sällskapets sammanlagda medlemsantal uppgick vid årets slut till 433, en minskning med 8 medlemmar från föregående år. Personer som lämnat sällskapet uppgår till 24 och 16 nya medlemmar har tillkommit. Av de nya rekryterades 9 personer i samband med julmarknaden på Gammliä. Förutom till de betalande medlemmarna skickas *Oknytt* även ut som gåva till 15 institutioner. Årsavgiften på 200 kronor har behållits oförändrad.

Lars-Erik Edlund

Cuno Bernhardsson

Robert Eckeryd

Susanne Haugen

Anders Haglund

Lars-Gunnar Olsson

Anders Persson

Carina Strömberg

Anna Swärd-Bergström

Maud Widing

Kallelse till årsmötet 2018

Medlemmarna i Johan Nordlander-sällskapet kallas härmed till årsmöte **torsdagen den 19 april kl. 19. 00 i Forskningsarkivet, Umeå universitetsbibliotek.**

1. Mötets öppnande
2. Val av justerare
3. Godkännande av föredragningslistan
4. Meddelanden
5. Årsmötets behöriga utlysande
6. Val av mötesordförande
7. Val av mötessekreterare
8. Styrelsens verksamhetsberättelse
9. Revisorernas årsberättelse
10. Ansvarsfrihet för styrelsen
11. Val av styrelse
12. Val av revisorer
13. Val av valberedning
14. Val av firmatecknare
15. Årsavgiften
16. Eventuella motioner
17. Eventuella övriga ärenden
18. Mötets avslutande

Efter årsmötesförhandlingarna kommer Richard Kowalik, Stockholms universitet, som tilldelats ett stipendium från Tuuli Forsgrens minnesfond, att tala över ett ämne med titeln "Sydsamiska – ett språk i världen, ett urfolksspråk i Sverige".

Sydsamiska är ett språk med relativt få talare som dessutom är spridda över ett stort område. Språket kännetecknas av variation på alla grammatiska nivåer och uppvisar både arkaismer och språkliga innovationer. Hur ser variationen i sydsamiska ut och vilken relation har språkbrukarna till den? Och vilken roll har standardskriftspråket för sydsamiskans variation och utveckling?

Samvaron fortsätter med traditionsenligt samkväm i Universitetsbibliotekets matsal. **Obligatorisk förhandsanmälan** till samkvämet görs senast **måndagen den 16 april** till Maud Widing, tel. 073-811 26 86 eller via e-post: maudwiding@gmail.com

Hjärtligt välkomna!
Lars-Erik Edlund, ordförande

Medarbetare

Marcus Brännström, f. 1976 i Byske. Studier vid Umeå universitet och Högskolan i Borås. Musiketnolog och bibliotekarie. Visarkivarie i Västervik sedan 2003.

Robert Eckeryd, f. 1972 i Holmsund. Fil.dr i historia vid Umeå universitet 2017 på en avhandling om ogifta mödrars sociala utsatthet 1860–1940. Har arbetat med Pehr Stenbergs levernesbeskrivning och är f.n. förste forskningsassistent vid Institutionen för språkstudier, Umeå universitet, där han arbetar med J. A. Nenséns uppteckningar från 1800-talet.

Lage Eriksson, f. 1945 i Norsjö. Metallarbetare 1959–1967 och lärare vid grundskolor i Skellefteå och Norsjö kommuner 1973–1997. Studie-cirkelledare vid studieförbund 1998–2015.

Ulf Lundström, f. 1953 i Skellefteå. Fil.dr i nordiska språk vid Umeå universitet 2015. Lokalhistoriker vid Skellefteå museum.

Björn Lundqvist, f. 1974 i Göteborg. Finsk-ugrisk forskningsarkivarie vid Institutet för språk och folkminnen i Uppsala.

Siv Rehn, f. 1947 i Robertsfors. Fil.dr i lärande vid Centrum för forskning i lärande, Luleå tekniska universitet 1999 på en avhandling om soldatutbildning.

Lars-Göran Tedebrand, f. 1939 i Sundsvall. Professor emeritus i historisk demografi vid Umeå universitet.